

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 136 (16909)

2004 чылдың
ОКТАБРЬ 5,
вторник

Номерни парлагже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 19.10.
Садар өртээ 3 рубль.

Бүгү-делегейниң башкы хүнү-биле

Эргим башкылар!

Бүгү-делегейниң башкы хүнүнде мээң шынчы болгаш чылыг байырымны хүлээп ап көрүңер!

Силерниң дузаңар-биле уруглар делегейни, эртемниң чажыттарын билип ап турар. Ол чокта амгы үениң кижизин бодаары безин берге. Силер чүгле билиглерни берип турар эвес, харын оон улуг билигни—амыдыралдың ужур-утказын, ниити кижин төрөлгөтөнниң үнелиг чүүлдерин билип алырын уругларга өөредип турар силер. Силерге онза хүлээлгени онааган: уругларны канчаар өөредип болдур силер, бистин силерниң-биле келир үевис оон дорт хамааржыр. Чүге дизе бөгүн өөреникчи

Ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң эргим башкылары!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы Бүгү-делегейниң башкы хүнү-биле силерге сеткилдиң ханызындан байыр чедирди!

Башкы мергежил шаг-шаандан-на бээр эң-не хүндүткелдиг мергежил болуп келген. Оң дугайында — баштайгы башкы дугайында, ынак башкызының дугайында сактыышкынар бүгү назыда чылыг-чымчак болгаш ынакшыл-биле дыңналыр.

Башкы — ол дээрге салым-чаян-дыр, сагыш-сеткилдиң онзагай байлаа-дыр, хүн бүрүнүң кайгамчык улуг, чамдыкта эскертинмес күш-ажылдың оруу-дур.

Башкы — кадагалакчы, тургузукчу, чаякчы кижидир. Бистин республиканың өөредилгезин хөгжүдеринге үнелеп четтинмес салыышкыны кирип турар силер.

бүрүзү—өг-бүленин, республиканың келир үези, даарта—Россияның идегели. Чогум-на моң ужурунда өөредилге стратегтиг ужур-дузалыг апарган болгаш күрүне политиказында мурнады көргөн бирги чергениң чугула ажылы бооп турар.

Бистин эргим башкыларывыс, Силерге бьжыг кадыкшылды, аас-кежин, өг-бүлөңерге чагай амыдыралды, Силерниң онза чугула күрүне ажылыңарга чедишкннерни сагыш-сеткилим ханызындан күзедим.

Хүндүлел-биле,
Тыва Республиканың Чазаның Даргазы
Ш.ООРЖАК.

Силерниң шудургу ажылыңар дээш, уругларга ынакшылдыңар дээш, силерниң харам чогу-биле берип чорууңар сеткилерниң чылыы болгаш сагыш салыышкыныңар дээш өөрүп четтиришкнниң сөстөрүн хүлээп ап көрүңер.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутат башкыларыңа кайгамчыктыг сагыш-сеткилди доюлдуар байырлал-биле байыр чедирерин чөпшээрер көрүңер.

Сеткилдиң ханызындан силер бүгүдөгө кадыкшылды, үре-түңнелдиг ажилды, чогаадыкчы планнарның күсеттинерин, сагыш-сеткил талазы-биле чаартыныышкыны, өг-бүлөңерге материалдыг чагай кежикти күзедивис.

Силерниң буянның күш-ажылыңарга чедишкннерни болгаш өөрүшкүнү күзедивис.
Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы
Д.ООРЖАК.

Кажан? Кааа? Чүчү? Сонуургантаалыңар

МӨНГЕ ШЫГЖААРЫ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың "XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери" деп Күрүне номунун экземплярларын республиканың Алдан-Маадыр аттыг национал чурт-шинчилел музейинге, Тываның күрүне архивинге мөңгө кадагалаары-биле дамчыдып бээриниң езулалы болган. Төөгү эртемденнери, музей, архив ажылдакчылары Күрүне номун ажылдап кылырынга төлептиг үлүүн киригенин Чазак Даргазы демдеглээн. Тываның социал экономиказын, өөредилгезин, эртеми, культуразын, спортун хөгжүдер херекке улуг үлүүн киригенин, Тываның төөгүзүңгө баллабас исти арттырган 264 кижини,

4 чогаадыкчы коллективти номда киригенин. Ынчангаш бо номну кадагалаары, ону келир үениң салгалдарыңа дамчыдары улуг ужур-дузалыг ол айткан.

Ш.Д.Ооржак Күрүне номун Алдан-Маадыр аттыг национал чурт-шинчилел музейиниң директорунун оралакчызы А.О.Дырттык-оолга, Тываның күрүне архивиниң директору Т.С.Сааяга байырлыг байдалга дамчыдып берген.

Мерген ОНДАР.

ЧУРУКТА: Ш.Д.Ооржактың Күрүне номун Тываның күрүне архивиниң директору Т.С.Сааяга тыпсып турары.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН тирттирган чуруу.

УРУГЛАРГА БЕЛЕК

Эрткен неделяда Кызыл хоорайның амыдыралыңа бир онзагай болушкун болган. Ол чүл дээрге республиканың уругларның чаа спорт школазының ажыдыышкыны-дыр. Юбилейлиг чылда бо дээрге канчаар-даа аажок улуг белек-тир. Чаа школаның ажыдыышкыныга тураскааткан байырлалга Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгак, ТР-ниң Спорт, күш-культураны сайзырадырының база аныктар политиказының талазы-биле комитединиң даргазы С.Ы.Ооржак олар киржип, байыр чедирип чүве чугаалааш, Тывага спортту сайзырадырыңа ук

школа улуг үлүг-хуузу кириштирер дээрзинге идегелин илереткен.

Уругларның спорт школазының директорунга хоочун спортчу, тренер башкы Борис Донгакты томуйлаан. Байырлыг ажыдыышкын соонда дораан-на спортчу маргылдаалар эгелээн.

Бо школага спорттун шупту хевирлеринге секциялар ажилдаар. Волейбол, баскетболдан эгелээш, эштиринге чедир кайызын сонуургаар-дыр, уруглар күзели-биле боттары шилип алыр аргалыг болуп турар.

Бистин корр.

ТАВАА САЛДЫНГАН

Кызыл хоорайда аэропорт баар орукта сувурган тудуунун таваа салдынган. Мурнунда оон иштинге сугар саксалар, бурганнар дүрзүлерин дой малгаш-биле бир ай чыгыы кылып келген. Ол ажыл доозулган. Ам сувурганның

бодунун тудуу эгелээн. Оон таваан салырыңа 40 шоодай цемент кирген. Ам-даа цемент, туйубу болгаш өске-даа тудуг материалдары херек бооп турар.

Бистин корр.

БЕДИК ШАҢНАЛ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржактың 2004 чылдың сентябрь 30-де №129 Чарлыын езугаар саң-хөө ажыл-чорудулгазынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиң ажилы дээш Танды кожуунун чагырга даргазының бирги оралакчызы Нина Григорьевна КУСКАШЕВАГА "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты тывыскан.

Эге баштай холум үжүүн
Элип, чозап айтып берген

Ишчи, бөдүүн ынак башкыма
Ием ышкаш болу берген.
Кечил оол ЭКЕР-ООЛ.

БАШКЫЛАРГА БЕДИК ШАҢНАЛДАР

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржактың 2004 чылдың октябрь 4-те №132 Чарлыын езугаар өөредилге талазы-биле ачы-хавыязы болгаш Бии-Хем кожуунда Сөөш ниити билиг ортумак школазының 80 харлаан юбилейинге холбаштыр "Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты

Бии-Хем кожуунда Сөөш сумузунун ниити билиг ортумак школазының күш-культура башкызы Көг-оол Чоодуевич ШАГДЫРГА тывыскан.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржактың 2004 чылдың октябрь 4-те №131 Чарлыын езугаар өөредилгени хөгжүдеринге улуг үлүү болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиң ажылы дээш "Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты

Улуг-Хем кожуунун Шагаан-Арыг хоорайда №1 ниити билиг ортумак школазында төрөөн дыл болгаш тыва чогаал башкызы Лидия Лолаевна ДАМБАГА.

Чөөн-Хемчик кожуунун Чыраа-Бажы сумузунда ниити билиг ортумак школазында башкы Демир-оол Хертекович ДЕМЧИККЕ тывыскан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижик-биле

Тываның күрүне лицейиниң директорунун оралакчызы Нина Николаевна МАКАРОВАНЫ; Танды кожуунда Балгазының ниити билиг ортумак школазында башкы Алдын-кыс Сыяновна НАМДАРААНЫ шаңнаан.

2004 чылдагы Башкылар хүнүн таварыштыр бистин өзүп орап салгалыысты өөредип, кижизидип, амыдыралче каалама оруктарны айтып берип чоруур хүндүлүг башкыларывыска алдар болгаш хүндү!

Тыва Республиканың Чазааның Капитал тудуг эргелелиниң 2003 чылда Тыва Республиканың инвестиция программаның күүселдезинге Тыва Республиканың Саналга палатазының хыналдазының түңнелдериниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Тудуг яамызының болгаш Тыва Республиканың Чазааның Капитал тудуг эргелелиниң ажыл-чорудулгазынга хыналданың түңнелдериниң талазы-биле Тыва Республиканың Саналга палатазының информастыг чагаазында 2003 чылда Тыва Республиканың инвестиция программаның акша-хөреңгилериниң хоойлу-дүрүмгө дүүшпес ажылгалының, объектилерни төлевилел-дөзевилел документациязы чокка тутканының, объектилерни Тыва Республиканың Чазааның Капитал тудуг эргелелиниң санажылга санындан акшаландырганының база капитал тудугнуң чамдык объектилеринде артык төлөлгелериниң фактыларын айыткан.

Үстүнде айыткан чүүлге үндезилеп, Тыва Республиканың Чазааның ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:

1. Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы К.С. Өндүрүңү;

Тыва Республиканың Чазааның Капитал тудуг эргелелиниң 2003 чылда Тыва Республиканың инвестиция программаның күүселдезинге Тыва Республиканың Саналга палатазының хыналдазының түңнелдериниң дугайында;

Тыва Республиканың Чазааның Капитал тудуг эргелелиниң начальнигиниң албан-дужаалы-

дан В.Д. Кавалайны (аңаа хамаарыштыр кеземче херээн оттурган болгаш истелгени чорудуп турар) хостаарының; Эргелелдиң кол бухгалтери Т.Н. Рябцеваны болгаш план-техниктиг килдистиң башкарыкчы специализи А.К. Саражакованы ажылындан үндүрериниң; Эргелелдиң начальнигиниң оралакчызынга В.А. Козловту томуйлаарының дугайында;

Тыва Республиканың Саналга палатазының хыналдазының үезинде Тыва Республиканың Чазааның республика болгаш федералдыг бюджеттерден капитал салышкынарна үндүрүп берип турары бюджет акша-хөреңгилеринге самчыгдаашкының фактылары илереттинмээниниң дугайында информациязын кичээнгейге хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың Саналга палатазының болдурган хажыдышкынарнының дугайында түңнелдери-биле:

2003 чылда Тыва Республиканың инвестиция программаның чамдык объектилерни доктаадып тургускан чурум ёзугаар бадылаттынмаан төлевилел бетиниң болгаш төлевилел-дөзевилел документациязы чокка кижиргениниң;

Капитал тудуг эргелелиниң аппарадының ажыл-чорудулгазын саң-хөө-биле хандыраарына көрдүнгөн чагыкчының

санажылга санындан объектилерниң тудуун кезик-чамдыктап акшаландырганының;

объектилерниң чамдык кезиниң ажылгалга хүлээп алганының актыларын Капитал тудуг эргелелиниң Тыва Республиканың Чазаанга бадылады-биле өй-шаанда кижирбээниниң; чамдык объектилерниң ажылгалга дужаар хуусааларын үскениниң дугайында түңнелдери-биле чөпшээрер.

3. Тыва Республиканың Саналга палатазының дараазында түңнелдери-биле чөпшээрешпес:

2003 чылда Тыва Республиканың инвестиция программаның акша-хөреңгилериниң сорулгага ажылгаанының дугайында, чүгө дизе Россия Федерациязының Бюджет кодеккизи-биле 10 хуунуң иштинге бюджет ассигнованияларының өскээр шимчээшкенин чөпшээрер каан (234 чүүл, п.3). 2003 чылда капитал салышкынарнының өйлөп каан норма-чижээ 403,7 млн. рубль болган, оларның иштинден 40,4 млн. рубльди ТР-ниң Чазаа өскээр шимчедип болур эргелиг, а актыда 42, 1 млн. рубль деп айыткан;

2003 чылдан эгелеп бадылаттынмаан төлевилел-дөзевилел документациялыг объектилерни тударына конкурстарны эртиргениниң дугайында;

конкурстарга үндүрүлгө

талазы-биле өре-ширелиг болгаш эргежок чугула документи-лерни долу хемчээлди кижирбээн кордакчыларны кижирбээниниң дугайында. Дүрүмгө дүүштүр конкурс комиссиясы чагыгларны хырбалап каан чагаа хаптарына хүлээп алыр, ындыг болганда үндүрүлгө талазы-биле өрелиг кижиркчилерни оларны сайгарып тургаш, илередир. Үндүрүг хоойлужулгазының хажыдыкчылары конкурстарга тирилелге чедип шыдавазын амыдырал көргүзүп турар;

Тыва Республиканың Чазааның бадылааны тудугнуң өрте-үнезин естүргөн чаа коэффициентилерже шилчээниниң түңнелинде чамдык объектилерни тудуунуң өрте-үнезиниң өскениниң дугайында;

конкурстарны өске кижиркчилерини аразындан эң эки негелделерни саналдап кижирбээн организацияларны конкурстун тиилекчилери кылдыр санаанының дугайында. Саналдап кижирген негелделерниң үнелели болгаш тиилекчини тодарадыры конкурс комиссиязының бүрүн эргелери болур, ындыг болганда Саналга палатазының ажыктыг негелделер саналдап турган янзылыг өске кижиркчилеринге хамаарыштыр үндүргөн түңнелдери үндезин чок болгаш чараш

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК. Кызыл, 2004 чылдың октябрь 2, № 869.

Тайылбыр орнунга САН САЛГАН ПОЛИТИКТИГ КАЗАРЛААШКЫННАР

Солунуң бөгүнгү номеринде парлап турар Тыва Республиканың Чазааның доктаалы болза республиканың Тудуг яамызының болгаш Капитал тудуг эргелелиниң ажыл-чорудулгазын хынаар талазы-биле Тыва Республиканың Саналга палатазының элээн каш айларда чоруткан ажылының түңнели болур. 2003 чылда инвестиция программаның боттандыраар үеде болдурган элээн каш түңнелдери-биле Чазак чөпшээрешкен болгаш оларны чайладыр ажылдар талазы-биле комплекстиг хемчеглерни ажылдап кылган. Ооң-биле кады ревизорларның кылганы түңнелдерниң улуг нуруузу Чазак кезигүнериниң шыңгыы болгаш долу үндезинниг дадагалзаашкынарны болдурган. Хыналда үезинде тывылган ол-бо четпестер Чазакка чаа ажылдышкынар болбаан. Чижээ, 2003 чылдың апрель айда хүлээп алган доктаалында РФ-тиң Бюджет кодеккизин хажыдып турар чорукту азы Капитал тудуг эргелелиниң бюджет болгаш санажылга агар саннарындан хөреңги шилчидерин болдурбазын айыткан. Саналга палатазының ревизорлары ийи ай сонгаар кылган медээ чагаазына бюджет кодеккизин хажыткан барымдааларны анаала айтып кааш, Чазактың айттышкынын ажылгаан. Саналга палатазының түңнелдеринге чедир Капитал тудуг эргелелиниң удуртукчу ажылдакчыларын кезедир шыңгыы хемчеглерни Чазак алган-на болгай. Чазактың айттышкынын болгаш инициативаларын езугаар объектилер тударына үзүп берген хөреңгилерни ажылгап турары дээш контроль талазы-биле хемчеглерни доктаамал ап турар,

багай ажылдап турарларга торгаалдарны онаап, керээлер негелделерин хажыдып турарларны солуп турар. Ол дугайын республика солуннарының арыннарына парлап турар.

Күүсекчи эрге-чагыргага хамаарыштыр медээ чагаада кижирген кара чангыс "бурууда-дышкын" болза хөреңгини чогуур сорулгазына ажылгааны, ТР-ниң Улуг Хуралы бадылаваанда акшаландырышкын лимиттерин объектилер аразына ажылгааны бооп турар. Ынчалза-даа, бирээде, 2003 чылда республика бюджетиниң инвестиция программаның кижирген бүгү өскерилгелерни чүгө ТР-ниң Чазааның доктаалдарын езугаар кижирип турган. Ийде, күүсекчи эрге-чагырга объектилер аайы-биле өскерилгелер кижирери эргежок чугула апарганда, хоойлу чогадыкчыларын бүзүредир четчи барымдааларлыг. Во таварылгада Саналга палатазының түңнелдеринден чүү артар боор.

Ревизорларның элээн каш айларда сойгалап келгени үре-түңнелди, 27 арында бижээн медээ чагаазының езулуг сорулгазы чүү ирги деп айтырыгның тургустунуп кээри чайлаш чоктур. Саналга палатазының түңнелдериниң хей нуруузу шыңгыы шүгүмчүлөлдөр болганда база арткан түңнелдериниң хей нуруузу хыналдаларның ырак мурнунда-ла Чазак кылган болганда, хыналда кылганнарының түңнели барык чок бооп турар-дыр.

Саналга палатазының кылганы кара чангыс чүгээр түңнел болза республика Чазаанда кижир бүзүзүнү оорлангыч турарының дугайында чамдык тодаргай (Уланчызы 3-кү арында).

Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың октябрь 2-де № 869 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Саналга палатазының хыналдазының түңнелдери-биле илереттинген Тыва Республиканың Чазааның Капитал тудуг эргелелиниң болдурган хажыдышкынарны чок кылырының база Тыва Республиканың Чазааның Капитал тудуг эргелелиниң саң-хөө-ажыл-агый ажыл-чорудулгазына контрольду күштелдирериниң талазы-биле ХЕМЧЕГЛЕР

№ п/п	Хемчеглер	Күүседир хуусаалары	Харысалгалыг кижилер
1	Тыва Республиканың Чазааның Капитал тудуг эргелелиниң кадрлар составын быжыглаарының, юристерниң, экономистерниң болгаш саң-хөөчүлерниң четчир санын конкурс үндезининге хандыраарының, кадрларның билиин бедидериниң талазы-биле хемчеглерни алыр	2004 чылдың октябрь-декабрь	Свинцов А.Б., Ооржак Б.Ч.
2	Россия Федерациязының регионнарында капитал тудугнуң арга-дуржулгазын өөренири болгаш ону ажылга ажылгаары	2004 чылдың төңчүзүнге чедир	Свинцов А.Б., Ооржак Б.Ч.
3	Тудугга ажылдар кылырына, ачы-дуза чедиреринге чагыгларны кижирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының составын эде көөр болгаш быжыглаар база административтиг реформаның үезинде Тыва Республиканың Чазаанга бадылады-биле кижирер.	2004 чылдың төңчүзүнге чедир	Свинцов А.Б.
4	Тудугга ажылдар кылырына, ачы-дуза чедиреринге конкурстарны оларның түңнелдерин "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга албан парлап тургаш чорудары.	доктаамал	Свинцов А.Б.
5	Объектилерде тудуг-монтаж ажылдарының херек кырында күүсеттинген хемчээлдерин ай санында хынаары болгаш оң түңнелдери-биле акшаландырышкыны боттандыраары.	доктаамал	Свинцов А.Б., Ооржак Б.Ч., Өндүр К.С.
6	Төлевилел организацияларын мергежилдиг кадрлар-биле четчелээринге дуза кадары, Абакан, Красноярск болгаш Новосибирск коорайларның төлевилел институттарының салбырларын Кызылга ажыдарының дугайында саналдарны кижирер.	2004 чылдың IV кварталы	Свинцов А.Б., Монгуш Д.Д.
7	Металл конструкцияларының, цементиниң, демир-бетон кылыгыларының болгаш өске-даа тудуг материалдарының мөөң кижир сөөртүлгезин практикалар. Капитал тудуг эргелелиниң бүдүрүлгө баазына тудуг материалдарының болгаш металл конструкцияларының мөөң складын ажыдарының арга-шинээн өөренип көөр.	2005 чыл	Свинцов А.Б., Ооржак Б.Ч.
8	Тудугда ажыл-херектер байдалының анализин чорудуп, ону Тыва Республиканың Чазааның хуралдарына илеткээр.	ай санында	Свинцов А.Б., Сапова С.Н., Өндүр К.С., Ооржак Б.Ч.
9	Керээлиг тудуг организацияларының тудугнуң хуусаазының болгаш шынаарының талазы-биле конкурс негелделерин күүсеткен турары чедип алыр, керээниң негелделерин хажыдып турар организациялар-биле керээ харылзааларын хуусаа бетинде соксадыр.	доктаамал	Свинцов А.Б., Ооржак Б.Ч.
10	Капитал тудуг эргелелиниң саннарында шилчип келген артыкшылдарны эвээжериниң талазы-биле саналдарны кижирер болгаш оларны ажылгаарының чурумун ажылдап кылыр.	2004 чылдың ноябрь	Өндүр К.С., Сапова С.Н.

ТАРААНЫ ХАР БАСКАН, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Күрүне
камгаладыл-
газы

Эрткен чылын күзүн республика девискээринге хар эрте чаганы-биле дыка хей ажил-агыйлар тараазын аңаа бастырып, улуг когаралга таварышкан. Бо өөредигден чамдык түңнелдери Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызы (Николай Алдачи) үндүргөн. Ажил-агыйларының бүгү хевирлери бойдустан айыылдыг "чаңнаашкынар": кандаашкынар, чаган долуга болгаш харга чаңгыс эвес чылын дүжүдүн бастырып, улуг когаралга таварыш турган болгаш ямының удуртукчулары бо чылгы тараа дүжүдүнге күрүне камгаладылганы ыяп-ла кылдыртыр дээш федералдыг эрге-чагырга органның болгаш чурттуң улуг "Роскүрүне камгаладылганы" компаниязынга белең эвес чугаалажышкынарны кылып, элээн ажилдааннар. Шынын чугаалаар болза, федералдыг камгаладылга компанияларының баштаар черлеринин каттышкан коллегиязы Тываның тараазын камгалаар шоолуг-ла тура чок болган. Компаниялар республиканың девискээри, ооң иштинде чер ажылы, ондактыг черге хамааржырын билир болгаш чөпшээрешпейн шаг бооп турган. Чүгле Тывадан, ямыдан удуртукчуларның кызымак, барымдаалыг бадыткаашкынарның түңнелинде, республиканың бо чылгы тараазын камгаладылгага каттышканын федералдыг бөлүк камгаладылга компаниялары шийттирлээн. Россия Федерациязының Көдээ ажил-агый ямызы тараазын күрүне камгаладылганын алыр ужурулг субъектилерниң даңзынче Тыва Республиканы база киирген. Ынчангаш республиканың тараазын камгаладылга кылдыртыр 2,5 млн. рубльди ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызының агар санынче шийткен. Элдептиг чүве - ямы рес-

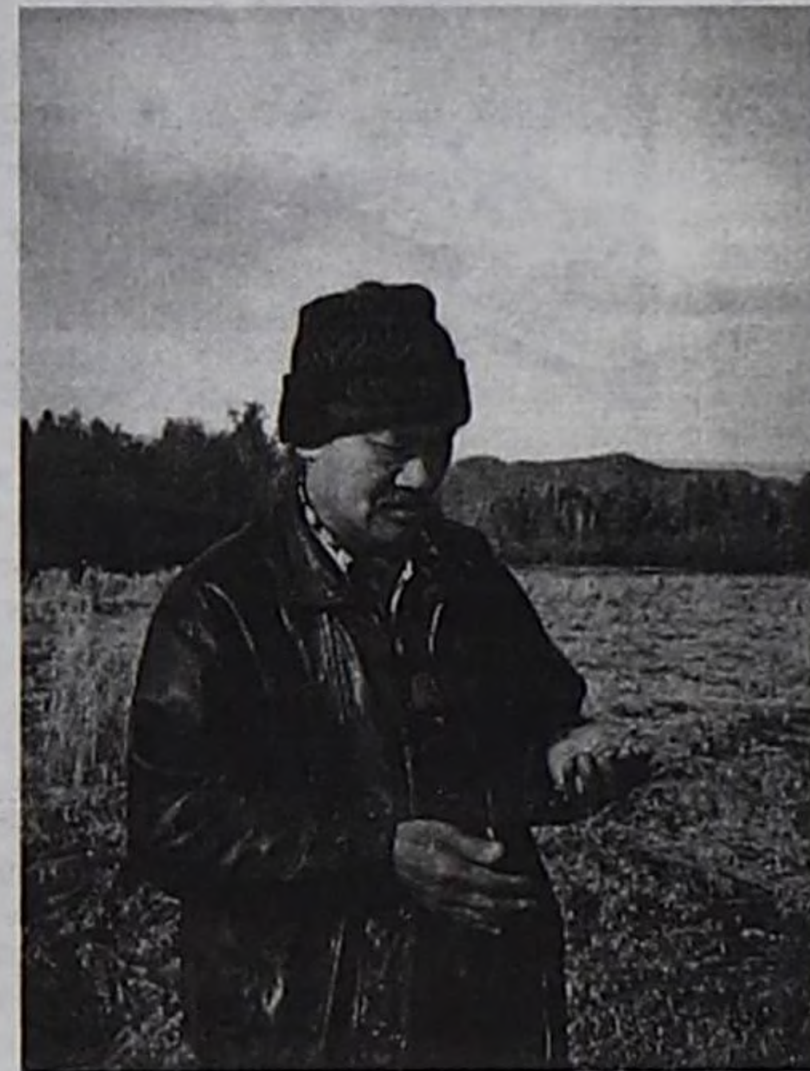
публиканың 43 ажил-агыйына чашкан тараазынга күрүне камгаладылганын бо чылын ыяп-ла кылдыртып алыры-биле эвээш эвес акша-хөреңгини шөлдерниң хемчээлин барымдаалап, үлө берген. Күрүнениң талазындан саң-хөө дузазын алган ол эвээш эвес ажил-агыйлардан чүгле 12-ле МУБ-тар, КУБ-тар Тываның девискээринде ажилдап турар "Роскүрүне камгаладылганы - Сибирь" эштежилгезиниң Тывада салбырынче ниитизи-биле 1 млн. 100 муң рубльди тараазынга камгаладылга кылдырып шийткен. Артканнары "аксынче кирген халас каңмьылды" тускай сорулгазынга ажыглавын, "дайнааш ажырыпканнар". Банкыларда агар санын ол-бо черлерде өрширези дээш "хоругдаткан" чамдык ажил-агыйларның деткимчеге алган акша-төгериин чогуур органның бажындан-на хавырып аппараттар таварылгалар база бар.

Күрүне дузазы-биле тараазынга сөөлгү чылдарда бир дугаар камгаладылга кылдыртып алган 12 ажил-агыйның ийизи бо чылын-на бойдустан шылгалдазынга таварышкан. Чогуу сентябрь 25-те республиканың девискээринге баштай чагган быскан хар өске-даа ажил-агыйларга бир дөмей, оларга когарал чедирбээн. Ынчалза-даа каш-ла хонганда, азы сентябрь 28-тен 29-түң дүңезинде кылыны 3-5 см чедир катап чагган хар Таңды кожуунуң Сергей Шойгу аттыг "Балгазын" КУБ-туң ажааттырмаан 2782 га черде тараа культураларын базып каар часкан. Кежик болуп, бышкан тараазы улам үнмези-биле ону чыттыр кезипкен турган болгаш хар эрий бээрге, тараазы кургай берген.

Балгазынчылар тараа дүжүдүнүң ажаалдазын бо хүннерде доозуп турар. Ажил-агыйның шаңы каш хонук иштинде дүн-хүн чок, үе-шак барымдаалавайн ажилдап турарын аңаа чеде

бээривиске, ажилчыннар чугааладылар. Совхозтуң директору Иван Чучев «алды аргалыг» болгаш, бо чылын "Роскүрүне камгаладылганын" 3082 га черде тараазын 6 млн. 560 муң рубльге камгаладып алган турган. Бир эвес үнген тараа ылап-ла бойдус халавынга таварыш, когарал, ажил-агый каражага таварышкан болза, ук компанияның камгалакчылары ону бадыткаанын соонда, ол хире акшаны камгаладылга компаниязының тускай фондуда мурнунда-ла көрүп каан акшазындан ыяп-ла төлээрин хоочун удуртукчу билири чугаажок.

Тараазының чамдызын катап чагган харга ылап-ла бастырган ийи дугаар ажил-агыйга Каа-Хем кожуунуң Ильинка сумунуң төвүндө "Каа-Хем" МУБ-ту хамаарыштырар.

Бо бүдүрүлгө черлериниң ийи удуртукчулардан оларның шөлдеринде тараалары харга бастырган дугайында дыңнадыг-билдиришкынарны алган соонда, "Роскүрүне камгаладылга-Сибирь" эштежилгениң Тывада салбырының ажилдакчызы Александр Тюлюш ажил-агыйларга каш катап чедип каапкан, бүдүрүлгелерниң шөлдеринде байдалды ооң удуртукчуларын-дан дудак чок билир болду.

Каа-Хем кожуунуң "Каа-Хем" МУБ-ка келиривиске, директору Николай Барбалдай "Роскүрүне камгаладылга-Сибирьниң" Тывада салбырының көдээ ажил-агый культураларын камгалаарынын талазы-биле

ажылдакчызы Александр Тюлюшту, ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызының кол агроному Александр Ховалыгны болгаш мени алгаш, бүдүрүлгениң Шагларык суггарылга системазынче чорутту. Тайга эдээнде арга иштинде кайгамчык Соину аай-дедир кежи, орукка чорувуста бо чылын Шагларыктың 328 га тараа шөлдеринде культуралар багай эвес үнгенин, ховуга тараан тараазын ажаап доозуп турда, катап чагган хар бо черде дүжүдүнүң барык чартыын басканын хомудуп чугаалап чорду. Баштайгы чижек санаашкыны-биле Шагларыкта шөлдерде 100 га суланы, 60 ажыг га кызыл-тас-ты хар баскан, а ажил-агыйның удуртукчулары болгаш ажил-чыннары бо суггарылгалыг черден ортумаа-биле 15-16 центнер тараа культураларын алырын кордап турар (ховудан суггарылга чок шөлдерден ортумаа-биле 9 центнерни алган). Ажаалда соонда камгаладылга чериниң ажилдакчылары-биле ылап саналга чоруткаш, когаралды илередирге, бо чижек сан-чугаайлар ескерлири чугаажок. Ажил-агый 30 га черде арбайын харын-даа кезип доозуп алган турган.

Александр Эрес-оловичиден бо ажил-агый тараа культураларын каш акшага камгаладып алган турганын сонугадым. Ол дораан-на:

— Ниитизи-биле 505 га тараа шөлүн 1 млн. 350 муң рубльге камгалаткан улус. Төлээн акшазы барык 100 муң рубль. Унитарлыг бүдүрүлгө чери мындыг таварылга камгаладылга черинден, аргалыг-ла болза, элээн акшаны алырын кызыдары чугаажок. Бистиң ажилдакчыларымыс камгаладылгага төлээн акша-хөреңги компанияга артарынга сонугалдыг бис. Ынчангаш ажил-агыйларның дүжүттү чидирг чок ажаап алырынга бистер база улуг сонугалдыг бис. Харга бастырган тарааны ховуга ынчаар каап болбас, ынчангаш дөмей-ле ажаап алыр апаар. Чүгле ооң соонда ону херепелге ажыглап болуру, азы болбазы билдинер. Мен бо ийи ажил-агый

сөөлгү сыпта тарааны ажаап алгыжеге чедир оларның-биле шөлге чоруп турар мен — деп харыылады.

— Бис харга бастырган-даа болза, тарааны кезип, ажаар дээривиске, кудай-дээр баксырап туруп берди. Сыпта тараа кургавас-тыр. Бир-ийи хонук эртерге-ле, частай бээр. 5 комбайнымыс кезилдеге белең, мында чедип келген манап турар. Катап хар чагган соонда тараазы харга бастырбаан шөлдерни кезип эгелээри-биле техника шөлге үнүп келири билек, катап-ла частай берди. Ам агаарның аязырын кызыдыр манап тур бис. Бир-ийи хонгаш, тараа кургаарга, катап кезип кириптер бис — деп, Николай Владимирович чугааланды.

Агаар хайгааракчылары октябрь айның бирги чартында эки хүннерни азап турар, ынчангаш бүгү ажил-агыйлар бо хонуктарда тараа ажаалдазын доозары арткан. ТР-ниң Көдээ ажил-агый ямызының агроному Александр Ховалыгның чугаазы-биле алырга, өске кожууннарда байдал өршээлдиг. Тараазын Би-Хем, Кызыл, Эрзин, Тес-Хем дээш, элээн каш кожууннар бо хонуктарда дооскан. Шала дүвүренчиг байдал — Сүт-Хөл кожуунда. Ынчангаш тараазының ажаалдазын дооспаан ажил-агыйларда каш хонук курлавырда бар. Оон башка үстүнде бижип турарымыс ышкаш байдалга таварышканын чурттуң солун-сеткүүлдери бижип турар, а каш хонук бурунгаар хар чагган соонда, Сибирьниң федералдыг округунуң бүгү хоорайларында хлеб өртээ бир рубльге дораан өзе берген. Рыноктуң бо чалгыны биске база удавас келири чугаажок.

Юрий ДАРБАА.

ЧУРУКТА: ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызының кол агроному Александр Ховалыг шөлде байдалды таньжып тур.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

САН САЛГАН ПОЛИТИКТИГ КАЖАРЛААШКЫННАР

(Тончүзү. Эгези 2-ги арында). бөлүктөриң нептередип турары чулчуруушкуннар турза-даа, капитал салышкына үзүп берген бюджет хөреңгизин оорлап самчыгдан дугайында чаңгыс-даа барымдааны илеретпээн. Ынчалза-даа бүзүрел-биле айтыр чүве болза хыналданың бо материалдарының түңнелдерин оппозицияның болгаш чамдык хоойлу чогаадыкчыларының күүсекчи эрге-чагырганы шүгүмчүлээринге таарымчалыг байдалды тургусканы болур. Хынап турганнарың кол сорулгазы ыңдыг уткалыг болганы ол бе? Республика Чазаның болгаш Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының удуртулганының аразында тургустунган, ооң иштинде Саналга палатазының даргазы сонгаанының түңнелинде

тургустунган харылзаалар четпес, инвестиция программаның күүсеткениниң хыналдазы тускай политиктиг сорулгалыг, хоойлужудулга чогаадыкчыларының чамдык бөлүктөриңге кымчылаар арганы берип турар хире. Ындыг рольду Саналга палатазы каш удаа ыңдыг чедимшик-биле күүседип турган.

Саналга палатазының удуртулганы бюджет хөреңги чарыгдалын ажыглаарына чаагай сорулгаларны салып тура, күүсекчи эрге-чагырга-биле эвес, хоойлу чогаадыкчылары-биле аажок харылзажып ажилдап турарында багай чүү деп. Моон мурнунда парлаан доктаал төлөвилелин чугаалашкан хуралче Саналга палатазының ревизорларын чалаарга, олар келбээн, Чазак Даргазы Саналга палата-

зының даргазы-биле ужурашкаш, сөөлгү үш чылда КТЭ-ниң ажил-чорудулганын хынаарын оон дилээн. Ынчалза-даа ревизия 2003 чыл-биле кызыгаарлаттынып каан, сорулга болза кончуг нарын-дыр дээш ужурун билбээни ол бе азы 2001-2002 чылдарда инвестиция программаның күүселдезин Хоойлужудулга палатазының амгы даргазы удуртуп турган дээш деткир дээни ол ирги бе? Ревизорлар конкурс комиссияларының ажылына улуг негелделерни кылган. Ындыг-даа болза оларның адресинге болур-чогуур негелде кылып шыдаваан. 2003 чылдың бюджетин долгандыр изиг сегиржи алышкынарны сактыр болза, бирги ээлчегде, инвестиция программаның чугаалажып турган үеде тудуг биз-

нези-биле холбашкан депутаттар бөлүү парламентиге турганы чажыт эвес, моон алгаш көөрге, конкурс комиссиязының ажылы кымга таарышпайн турарын база ону кандыг угтэ угландыраын бодаары берге эвес ышкажыл.

Хыналда чорутканнарың төлөвилел-смета документилери чок объектилерге инвестиция программаның киирер дугайында түңнелдери үндезиниг. Ынчалза-даа ону багай бодал кылдыр көөрү эпчок. Чер-черде төлөвилел организациялары республикада тудуг темпизиниң дүргедеп турарына четтикпейн турар. Амгы Тудуг ямызының удуртулганына маңаа холбашкан кошкак бааза онаашкан, ону быжыглаарына мурнундагы Чазактың кежигүннери, тудуг

комплексиниң хөгжүлдезин харылап турган кижилер четтикпээн, оларның аразында ол ямының ажил-чорудулганын шүгүмчүлөп турар кижилер безин бар, олар боттарың чүвени ырады билир политиктер болгаш ажил-агый удуртукчулары бис деп санап туралары.

Саналга палатазының түңнелдериниң хей кезинге Чазактың чигзинишкени, ревизорларның ажилды канчаар билип турарының деңгелинге чигзиниг бар. Бир эвес палатаны тургузуп турар үеде хоойлу чогаадыкчылары кандидаттарың мергежилдин барымдаалавайн, бодунун эрге-ажылына дүштүр бодунун политиктиг кажарлаашкынар тургузуп турганы ол-дур деп бо-даар болза, ында кижик кайгаар чүве чок-тур ийин.

Публицистика кылдым.

База бир чаа өөредилге чылы эгелээнинден бээр үр-даа болбаан. Школаже өөреникчилерниң организаствыг өөренип киргенинден аңгыда, өөредилге черлериниң кылыр ажылы (кышка белеткел) ам-даа хөй. Ажыл-агыындан аңгыда, ажы-төлдү эртембилигге, чараш чүүлге өөредип чоруур буянныг мергежилдин кижилери — башкыларның бөгүн байырлалы база болгай. Байырлал бүдүүзүндө бистин корреспондентивис Алдынай СААЯ ТР-ниң Ниити билиг болгаш профессионал өөредилге яамызының сайыды **Петр Александрович МОРОЗОВ**-биле ужурашкаш, Тываның өөредилге системазында бөгүнгү байдал-биле таныштырарын дилээн. Ооң чүүлүн моон адаанда парладывыс.

— Чаа өөредилге чылын эгелеп алыры эң берге. Юбилейлерге уткуштур кылыр ажылдар хөй-даа турган болза, бо өөредилге чылын организаствыг эгеледвис. Өөредилге яамызындан, кожуунуң өөредилге килдистеринден хамааржыр шупту чүвени болдунар шаа-биле кылган бис. 116 өөредилге черлеринге капиталдыг септелгени, а арткан республиканың өөредилге черлеринге чыл санында кылыр септелгени чоруткан. Ол бүгүжө 25 млн. рубльди чараан бис, ол эрткен чылдынга бодаарга, эвээш. Өөредилге яамызының мурнундан септелге чорударына дузалашкан деткикчилерге, адаилерге, башкыларга, өөреникчилерге өөрүп четтиргенивисти илередир-дир мен.

Республиканың Чазаа бо чаа өөредилге чылында амьдыралы чегей өг-бүлелерден 4 муң 686 уругга 500 муң рубльге идик-хепти саткан. Гуманитарлыг дузаны садыг-саарылга-үлетпүр палатазы база көргүскен. А 3 муң хире уруглар школа директорларының, суму чагырыкчыларының, башкыларның кызымаккай ажылының түңнелинде школаже кээр аргалыг болган.

Төпчүткен акша-хөренгиден 8 ай дургузунда өөредилге черлеринге 7 млн. рубльге мебель болгаш оон-даа өске херек чүүлдерни саттывыс. Өөредилге чылы төнгүжөгө чедир өөредилге яамызынга хамааржыр албан черлеринге ам-даа 14 млн. рубльге дузаны чедирер бис, ол дээрже өрт айылынга удур

херекселдер, көдээ национал школаларга компьютерлер, электроннуг номнар, мебель-дир. Шупту школалар чаа өөредилге чылында номнарны алган. Школаларны номнар-биле хандырып турза-даа, ном талазы-биле айтырыг нарын бооп арттышаан, чүге дизе өөреникчилер библиотекадан алган номнарын чедир дужаавайн турар, ылангыя доозукчулар.

Колдуунда шупту школаларда дузалал ажыл-агыы бар, оон алган дүжүттөн уругларга изиг чемни хайындырып берип турар. Чижээ: Каа-Хем кожуунуң Бүрен-Бай-Хаак школазында боттарының дузалал ажыл-агыындан (директору В.А.Гладина) уругларга 1-2 рубльге дүштеки чемни организаствыг турар. Ол чүгүлө чаңгыс чижек эвес, ыңдыг школаларга Эрзин кожуунуң Нарын школазы, Кызыл-Арыгның тускайжыткан школазы хамааржыр. Оон ыңай Бай-Хаактың, Бай-Тайганың, Межегейниң, Өвүрнүң школаларында база мал-маганны тудуп, ногаа аймаан тарып, уругларның изиг чеминге ажыглап турар. Таңды кожуунуң Успенка школазының директору О.К.Чунареваның удурткан дузалал ажыл-агыында ногааны хөйү-биле тараан, бо чылын олар улуг кемчээлдиг ногаа шыгжаар черни кылып алганнар, ыңчангаш оларның бүдүн чылды өттүр уругларны чиик өртектиг чембиле хандыраар аргазы бар.

Барыын-Хемчик кожуунуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи В.О.Ооржактың, Кызыл

БӨГҮН — БҮГҮ — УРУГЛАРГА ЫНАКШЫЛДЫ

кожуунуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи М.А.Бурудайның, Таңдыда Т.И.Медведеваның, Тес-Хемде Г.О.Достайның, Сүт-Хелде С.А.Соскуттун болгаш өске-даа удуртукчуларның эки ажылын демдеглексээр-дир мен. Бай-Тайга кожуунуң өөредилге килдизиниң чаа, анык эргелекчизи А.А.Күнзүктүн ажылдаанындан бээр үр болбаан-даа болза, оон өөредилге талазы-биле шыырак удуртукчу өзүп кээп болур дээрзинге идегел бар. Би-

Хем кожуунуң өөредилге килдизиниң эргелекчизинге чогадыкчы ажылы-биле мергежээн Г.В.Шульгина томуйлаткан. Кызыл хоорайның өөредилге комитетиниң даргазы Г.И.Гостеваның база эки ажылын демдеглексээр-дир мен. Дыка хөй чүкү, берге ажыл школа директорларының эктинде дээрзи билдингир. Хоорайда-даа, суурларда-даа дыка эки ажылдыг башкылар хөй, оларның чүгүлө чамдызын адап көрейн: ТР-ниң күрүне лицейиниң директору Т.О.Санчаа, республика лицейиниң директору И.Н.Биче-оол, Тураның 2 дугаар школазының директору Л.М.Хөвөңмей, Таңды кожуунуң Успенка школазының

директору О.К.Чунарева, Сосновка ортумак школазының директору У.Т.Салчак.

Башкы кижидеэрге — онзагай кижидир. Ол кезээде ыңдыг чораан болгаш олчаан онзагай болуп артып каар. Чуртка кандыг-даа социал-экономиктиг силгишкиннер болуп турда, өгүлөзүндө бергедеэшкиннер турза-даа, башкы кижидеэрге чаштарны чуртталгага, эртембилигге өөредип келген. Республикада башкылар тургузуу чегей эвес, хоорайда ажылынга бердинген хоочуннар хөй, суурларда башкыларның 50 хуузу — аныктыр. Ыңчангаш өөредилге яамызы кадрлар билии бедидер, эде белеткээр институт-биле кады бо чылын шупту категорияның башкыларынга билиг бедидер курстарны эрттирер сорулгалыг. Элээн үе иштинде институт ажылдавайн турганындан бис хөй-нү чидирген бис. Башкы кижидеэрге онзагай болганда, ол кезээде, хүнүң-не билиин бедидип, өөренип турар ужурулуг.

Доозукчуларның дээди өөредилге черинче дужаап киргениниң дугайында сан-чугагайны чугаалаксап тур мен: күрүне, республика лицейлериниң доозукчулары 100 хуу, Кызыл хоорайның 15 дугаар лицейи 88 хуу, 5 дугаар школа-гимназия 81 хуу, 50-ден 70 хуу Кызыл хоорайның школалары, Шагаан-Арыг хоорайның гимназиязы, Сууш школазы 66 хуу, Бүрен-Бай-Хаак, Сукпак, Көк-Тей, Тураның №1 школазының көргүзүтлери база багай эвес. Тес-Хем кожуунуң О-Шынаа, Шагаан-Арыгның 1 дугаар школазының, Чербиниң,

Чадаананың, Аянгатының, Межегейниң доозукчулары база дээди өөредилге черлеринче эки дужаап алганы-биле бисти өөрткен. Ыңчалза-даа чаңгыс-даа доозукчузу дээди өөредилге черинче кирип шыдаваан школалар база бар. Ол дээрже Барыын-Хемчик кожуунуң Хөндөлөң, Чадаананың 4 дугаар, Терлиг-Хаяның, Ийи-Талдың, Мөренин, Кызыл-Сылдыстың, Кунгуртугунуң школалары-дыр. Школа доозукчуларынга келир үеде чуртталгазынга мергежил шилип алырынга дузалажып, өртемчейге көрүжүн хевирлээр ужурулуг дээди, ортумак өөредилге черлеринге, профессионал училищелерге-даа улаштыр эртем чедип албас болза хоржок болгай.

Бо чылын 11 классты 3806 өөреникчи дооскан, оларның 1440-и дээди өөредилге черинче дужаап кирип алган. Ол дээрже 37, 8 хуу, эрткен чылын 33 хуу болган, чедимшик бар. Ыңчалза-даа орус дыл, химия, физика эртемнеринде өөреникчилерниң билии кошкак болуп арттышаан дээрзин чугаалаар апаар. Ону Чаңгыс аай күрүне экзамениниң түңнелдери илередип экселген. Хөй чүве чугаалавазы-биле чижектен кириейн: эрткен өөредилге чылында өөреникчилерниң чарты ола-эртемнерге чаңчыл болган хевирге база ЧАКЭ-и дужааган. Түңнелдери кандыг болганын? Чаңгыс аай күрүне шылгалдазы чаңчыл болган шылгалдалардан канчаар ылгалып турарыл? Химия экзаменин (2,6 баллга) дужаап шыдавайн барганывысты кортпайн чугаалаар апаар бис, ыңчалза-даа чаңчыл болган шылгалдага уруглар бьжыг үштү алган. Физикага ЧАКЭ-ге ортумак баллы 3, а чаңчыл болган экзаменге 3,8 балл болган. Чаңгыс аай күрүне экзаменин канчаар-даа шүгүмчүлөп турза, ол дээрже өөредилге шынарының коргуш чок сайга-

НАЙЫРАЛ МӨҢҮТӨ-ДУР

1954 чылдың июнь 18. Бистин школа дооскан үевис. Оон бээр ам 50 чыл эрткен. Ыңчан аттестаттарны холга туткаш, амьдыралдын делгем оруунче дидими-биле базып кирипкен бис. Каткы-хөгүлүг сөөлгү школачы кезээ-вистин байырлалында даң хаязын башкылары-биле уткааш, тарап чорупкан бис. Эргим башкылары-биле, ол школачы үевис чеже-даа чылдар эртсе, утгун-дурбас боор-дур. Чогаалгыс Кечил-оол Экер-оолдун мындыг одуругларынга канчап каттышпас боор:

*Эң-не баштай үе-чегерем
Эрес-омак өөрүм-биле
Школаже барган хүнүм
Уттайн чор мен,*

сактып чор мен.

Бистин ыңчан Кызылдың ийи дугаар школазының башкылары Мария Александровна Титова, Ася Александровна Федченко, Лидия Бирилеевна Доржу олар-ла болгай. Ам-даа школачы чаны-биле эрткеш, каткы-хөгүлүг школачы чылдары-биле сактып келир бис.

Ыңчангыс июнь 18-тиң хүнү канчаар-даа аажок арыг, аяс, бүгү бойдус ногаарарып, чечектелип турар хүн чүве. Чаңгыс-классты оолдар, кыстарны арыннарында аас-кежик чайнаан, каткы-хөг, шимээн-дааш-даа аажок. Ам ону бодап кээрге, талгыр-дыр.

Бистер каш арткан улус бо

2004 чылда школа доосканы-биле бээр 50 чыл болган оюн байырлап, июль айда чылды-биле. Биске чүү херек боор, хөй аш-чем-даа, арага-дары-даа херек-чок. 60 харны ажып, 70 харже чоокшулай берген улуг улуска чүү херек боор, эш-өөрүвүс сактып чугаалаштывыс. Кежээки байырлыг шайлаашкынның ажы-дышкынын школачы алдын медаль-биле дооскан, химия эртемнериниң кандидаты Ойдуң Ондарович Бартан кылды. Улаштыр сөс алганнар: Москваның Тимирязев аттыг академиязын дооскан Эльвира Николаевна Күжүгет, "Улустун башкызы" аттын эдилекчизи Кима Биче-ооловна Март-оол, Москвага юридиктиг эртемнер факультетин дооскан Кимаа Юмбуу, Ленинградка көдээ ажыл-агый институтунун агрономия факультетин дооскан Долчаймаа Сат дээш, өскелер-даа.

Школачы чылдар шагда-ла эрткен-даа бол, хар-назы улгата-даа, найыралы-биле хевээр арткан. Бот-боттары-биле хүндүлөжип, амьдыралга ажыктыг харылзааларны улам күштелдирер дугуруштувус. Аарып-аржый-даа бергенде, берге айыылга-даа таварышканда эш-өөрнүң деткимчези херек болгай. Эки сөс, эки сүме кижини хөй-аът кириер, чалгынналдыраар, сакгыш-сеткилин өөртүрү чугаажок. Улуг назылыг улуска бо бүгү —

езулуг эм.

Чаңгыс-классты эш-өөрүвүстен кым-даа утгундурбаан. Кожууннарда эштеривиске баш удур дынадып четтикпейн барганы-биле хомуданчыг. Ыңчангаш оларга изиг байырны өөрүм өмүнээзинден чедирип ор мен. Кадык болуп, ажы-төлдөргө демек, дуза болуп, ам-даа хөй-хөй өөрүшкүтө таваржып, аас-кежиктиг чурттаарын күзээр-дир бис. Кымнарыл ол дээрже Сүт-Хелде Түмен-Байыр Ооржак, Каа-Хемде Татьяна Чооду, Таңдыда Диевмаа Чооду, Эрзинде Татьяна Болат, Николай Бады-Суур, Натпит-оол Соаян, Байыр-оол Донгак болгаш өскелер-даа-дыр. Кадык баксырап турар эживис Татьяна Белек-Байырга бодун эки камна-нырын, эки сегип алырын күзедивис.

Чаңгыс-класстылары-биле чамдызы ам-даа ажылдавышаан: химия эртемнериниң кандидаты Ойдуң Бартан чонун кады дээш туржуп, хөй эм оъттар чыып кылыр, кижилер дээш сагыш салып чоруур; Кима Биче-ооловна ГШИ-де дылга хамаарышкан шинчилел ажылдарын кылып турар, Чоксум Серин Москвага химия талазы-биле тускай эртемни дооскан, химия эртемнериниң кандидаты, ТКУ-да башкылап турар.

Найырал мөңгө дээрзинге база катап бүзүредивис.

Анатмаа МОНГУШ.

Кызыл.

Чылдан чылче чаа эгелээшк-кинерни, шенелде, бурунгаар базымнарны кылып келген Кызылдың амгы №9 гимназиясында бо хүнде 1509 өөреникчи, 150 башкы ажылдап турар. 2003-04 өөредилге чылында дооскан-нардан Санкт-Петербургуң полярлыг академиязы, Казактурк, Киргиз-турк университеттерге база Москва, Томск, Кызыл, Новосибирск болгаш өске-даа хоорайларның дээди, ортумак өөредилге черлеринче шупту 74 кижидеэ дужаап кирген.

Өөреникчилерниң кандыг эртемге сундулуг, сонургалдын шын тодарып алырынга орукту айтып бээр-биле гимназия тускай угланышкынның өөредилгени чорудуп турар. Ыңчангаш 10-гу классчылар аразында социал экономика, күш-культура-камгалал база филология талазы-биле ханьладыр өөредир тускай класстарны ажыткан.

Гимназияның бир онзагайы — немелде билиглер төптөриниң хөйү-биле ажылдап турары. Улусчу педагогика, культура төптөри, социал-психолог-валеология албаны — бо 3 кол угланышкына уруглар театр, чурулга, ритмика, музыка уран чүүлүгө, журналистика, чечен чогаалга база күш-культурага боттарын сайзырадып өөренип турарлар. Янзы-бүрү бөлгүм, секция, клубтарже өөреникчилерни хаара тудары элээдилерниң хостуг үезин шын чарып билиринге чаңчыктыраар. Уран чүүл өртем-

ЫРАК

чейинде бар-ла бүгү эки чүүлдү эскерип, оон үлөгер алырынга кижизидер. Гимназияның төвүнде уран чүүл бөлгүмнерин профессионал артистер, культураның алдарлыг ажылдакчылары эрттирип турары онзагай.

Өөредилге, кижизидилге-биле чергелештир өөреникчилерниң ниити сайзыралын, делегей көрүүшкүнүн бедидери-биле гимназия ырак-чооктан аалчыларны чалап, ужуражылгаларны эрттирип турар. Өөрүп четтиришкни бижиктериниң аразында Экологтуг аян-чорукчулар төвүнүң директору С.А.Григорьевтиң гимназияның директорунга база өөреникчилеринге бойдус камгалал ажылынга эки киржилгели дээш чорутканы мактал бижи бар. Ол ышкаш "Өг" этнотөптү школазынга ажыдар сорулгалыг Москваның №3127 ортумак школазының директору Татьяна Владимировна Радченко боду кээп, гимназияның башкылары, өөреникчилери-биле ужуражып, моон-даа сонгаар кады ажылдаар күзелин илереткен.

Гимназия, ооң Немелде билиглер төвүнүң ажыл-чорудуунун дугайында школа ажыттынгандан бээр ында ажылдап келген директорнуң өөредилге талазы-биле оралакчызы З.О.Донгак база Улусчу чаңчылдар төвүнүң удуртукчузу С.Ч.Шулуу-Маадыр-биле чугаалаштывыс.

—Школа программазынга

ДЕЛЕГЕЙНИҢ БАШКЫ ХҮНҮ

СӨҢНӨП ЧОРЗУННАР

рыкчызы-дыр. Ынчангаш республикада аңаа эртер утур кижилер чок деп болур. Арткан эртемнерни сайгарбас мен, оларны эки дужааган. Чангыс аай күрүне шылгалдазын эки эртергенивис дээш РФ-тиң Өөредилге яамызындан өөрүп четтиришкенин алган бис. Бо чылын база ЧАКЭ-ни дужаар, чаңчыл болган математика шылгалдазын албан дужаар, орус дыл, чогаал, биология, физика, Россия төөгүзүнүн эртемнерин шилип алып, бо чылдан эгелеп "Общественная" деп эртемни база немээн. ЧАКЭ дужааган 1900 доозукчунун 350-и оон түннелдери-биле өөредилге черлеринче кирип алган. Туранның 1 дугаар школанын доозукчу Елена Шулгина Хакасияның күрүне университетинин хары угда үш факультетинче дужаап алган. Түннелдер янзы-бүрү болган, ынчалза-даа чамдык өөреникчилер аңгы-аңгы эртемнерге 80-ден 99 чедир балдарны алганы өөрүнчүг.

Бо өөредилге чылының кол сорулгасы — база-ла шынарлыг өөредилге. Бистин уругларывыс орус дыл билбизинден кандыг-ла-бир өөредилге черинче дужаарда шаптаразыннарга таварышпас ужурлуг. Мен башкыларга, ылаңгыя көдээ школалар башкыларынга, өөреникчилериниң орус дылды эки билеринден химияда, физикада билии хамаан-чок делегей культуразын билери дорт хамааржыр дээрзин чугаалаксап тур мен.

Өөредилге черлериниң ажылын инновациялыг угланышкын-биле чорударын уламчылаар бис. 90 чылдар үезинде мезү-шынар талазы-биле дыка хөйгү чидиргеш, ооң орнунга эки чүнү-даа ап шыдаваанывыска хамаарыштыр маргылдаа турбас боор. Ынчангаш Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар чоннарның эки чаңчылда-

рын эгидип, уругларны чоннун дээр дээн чаңчылдарына кижизидери—башкылар коллективтериниң база бир кол сорулгасы. Ынчалза-даа маңаа кол рольду өг-бүлө ойнаар ужурлуг. А өг-бүлө сөөлгү үеде күрүне институту туружун кошкадышкан болгай. Өг-бүлениң ат-алдарын, ылаңгыя ада кижиниң ат-алдарын көдүрери, педагогиктиг лекторийлерни, психологтуг тренингилерни школа бүрүзү эртерген турары албан. Башкылар, кижизидикчилер, эмчилер, хөй-ниити организацияларының төлээлери, социал камгалал ажылдакчылары өг-бүлө өөредилгениң, сургаал-биле эвес, а эки буянныг сеткил-биле кирер ужурлуг. Чүгле аргажок берге таварылгада шупту аргаларны шензэн соонда уругну өг-бүлөзүндөн аңгылаар апаар. Сөөлгү үеде уругну бажың-балгадыңче хаара тудуп, сорунзалап турган удазын хыл дег үстүр чыгызы апарганын эскерип турар бис, ындыг таварылгалар чүгле арагалаар өг-бүлөлөрдө эвес, а чедимчелиг өг-бүлөлөрдө безин бар апарганын харааданчыг. Мен ТР-ниң Чазааның 11 шактан ыңай улуг кижилерниң үделгези чокка чоруур, пиво ижип турар назы четпээн-нерге, уругларын чогуур деңгелге кижизитпейн турар ада-иелерге административтиг торагал онаар дугайыда хоойлузун чүлдүгзүнүп, деткир мен. Кыйгырыглар салып турар үе шаңда эрткен, келир үеде багай чаңчылдар чок, чараш салгалды кижизидери-биле кады ажылдаар үеви келген.

Школада өөредип турар (эртем-билиг дээрге кижизидилге, өөредилге база сайзырал-дыр) ийи айтырыг өөредилге болгаш кижизидилгеге доктаадым. Уругну келир чуртталгазында сонургалдыг ажылдаар мергежил шилип алырынче канчаар углап сайзырадыр болза экил? Бо

чылын 30 хире школалар мергежил шилип алырының мурнунда өөредилге шенелдезинче кирген, а келир чылдан эгелеп мергежил шилип алып өөредилгеже кирер. Уруглар гуманитарлыг база математика эртемнерин хары угда эки шингээдип ап шыдапас деп чүвеге чөпшээрэжип көрээлинер. Бир эвес ындыг болза, ол хөлчок талантылыг уруг-дур. Мергежил шилип алып мурнунда мергежил шилип алып өөредилгениң сорулгасы — уругта шын орукту айтып, ооң чогуур "хылдарын" сайзырадып тургаш, келир үеде мергежилче угландыраары. Мен ону хөлчок деткип турар мен, чүге дие эртемнерни шилип алган угланышкын аайы-биле өөредир болза эки деп бодаар мен. Гуманитарлыг эртемнер өөренип турар уругларга, техниктиг угланышкынныг уруглар-биле дөмей кылдыр математиканы өөреткен херээ чүү деп. Чангыс аай күрүне экзаменден, чоннун педагогиказындан эгелээш авторлуг программаларга чедир аңгы-аңгы угланышкыннар аайы-биле дыка хөй шенелделерни школалар боттары база чорудуп эгелээр.

Школага уруглар кадыын үрөп албазы-биле кол кичээгейни уругларның кадыкшылыңче угландыраары чугула. Амдызында ТР-ниң Кадык камгалал яамызының сан-чурга-йындан алырга, уругларның кады — чиди айтырыгларның бирээзи. Школа болгаш уруглар садтары чаштарның кадыын камгалаар курлавырларны дилеп тывар ужурлуг, ынаар колдуунда хөй акша-төгериң чарыттынмас, а кол-ла чүве эртенги сула шимчээшкын, күш-культура кичээлдерин, агаарлаашкыннарны, аян-чоруктарны, кадыкшыл хүннерин, неделяларын, спортчу кежээлерни, организм

дадыктырар процедураларны, хүн дургузунда шимченгир оюннарны шын организастаарындан хамааржыр. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Эрзин, Тес-Хем кожууннарда, Ак-Довурак хоорайның өөредилге албан черлеринде социал-медиктиг байдал чылдан чылче экижип ораарын демдеглексээр кижидир мен. Ынчалза-даа уруглар садтарында аш-чем чогуур (акша-төгериң) нормазынга үргүлчү дүүшпейн турар. Ногаа, картофель тарып турар көдээ уруглар садтарына — алдармактал. Ынчалза-даа чедир акшалаңдырбайн турарындан уругларның чеми чогуур нормазынга дүүшпейн, олар дагаа чуургазын, сүт, быштак, балыкты, кат-чимис, чаа ногаа аймаан чедир чивейн турар. Ооң хараазы-биле чаштарның аш-чем хайылдырар органның аңгы-аңгы аарыглар тыптып турар.

Чоокта чаа ТР-ниң Чазаа өөредилге черлериниң капитал септелгезинге болгаш кышка белеккелинге хамаарыштыр хуралды эртерген. Школаларның хөй кези кышка белек. Ак-Туруг, Бай-Даг школаларында септелге дооступ турар. Хандагайты, Чаа-Хөл школаларының одалга черлериниң септелгези октябрь 5-те төнер. Ырак черлерде турар Кара-Хөл, Мөген-Бүрен, Саглы, Кунгуртуг школаларында 8 тонна көмүр-дашты сөөртүп чедирген.

Бесланның 1 дугаар школына кара сагыштыг террористтерниң үүлгедиин, кээргенчиг чаштарның салым-чолун телевизордан көрүп ора, чеже карак чажын төкпедивис дээр. Чуртталгага чүү-даа турар, өөреникчилеривисти, уругларывысты (теракт, өрт, үер) кандыг-ла-бир берге байдалдарга таваржы бергеш, бодун шын алдынып билер кылдыр өөредир ужурлуг бис. Бесланга болган болушкун дээш бисте шупту өөредилге черлери өске улуска хаагылыг, элзэн хөй школаларда камгалал

системазы ажылдап эгелзэн. Өөреникчилерге оларның чуррун, ат-сывын долузу-биле, кайы школада, класста өөренип турарын, ханының бөлүүн, берге байдалдарда кандыг айыылдыг аарыгдан аарый берип болурун даңзын бижзэн бейджиктерни астыр кылдыр көргөн. Октябрь 1-ден эгелеп шупту школаларга айда ийи катап эвакуация эжиктерин ажыткаш, белеккел кичээлдерин эртерип эгелээр. Уругларывысты берге байдалдарга боттарын ал билер кылдыр өөредип алган турган болзувусса, дыка хөй озал-ондактарга каражавыс эвээш бооп болур турган чадавас. Чурум чок, чалгаа чоруктун школага орну чок деп чүвени сактып алып болза эки, оон башка ооң өртээ дыка аар бооп болур. Ынчангаш бо чылды өрт талазы-биле айыыл чок чорук, эки санитарлыг байдал дээш шупту четпестерни эдер чыл кылдыр чарлаан. Бо чоокку үеде ТР-ниң Өөредилге яамызынга школаның ол талазы-биле байдалдарына хамаарышкан хемчеглер хүлээп алып коллегия хуралы болур.

Бөгүн кайгамчык байырлал — Башкылар хүнү. Он-он чылдар эртсе-даа, бис дөмей-ле баштайгы башкывысты, ынак башкывысты, школавысты бодап, сактып чоруур бис. Ынчангаш мен байырлал таварыштыр коллегаларымга сеткилимниң ханындан байыр чедирип, оларга чогаадыкчы чорукту, моральдыг, этиктиг нормаларга дүгжүп чоруур дээш кызарын, бистин уругларывыска ынакшылды, чылыгы, чырыкты сөңзээрин, кадык болурун күзээр-дир мен. Оларның чуртталгазы, ажылы сеткил ханышкынны, өөрүшкүнү эксээринге бистен хамааржыр бүгү чүвени кылырын кызыдар бис.

Петр МОРОЗОВ,
ТР-ниң ниити билиг болгаш профессионал өөредилге сайды.

КӨРҮШ-БИЛЕ

дүүштүр ажылдаар сорулгавыстан аңгыда, Немелде билиглер төвү уруглар кижизидилгезинге улуг салдарны чедирер. Башкыларның август хуралына Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың чугаалааны ышкаш, шынап-ла, чүгле идепкейлиг, эки өөредилгелиг уругларны эвес, а аажы-чаңын эде хевирлээри негеттинип турар, чурум үрөп болгу дег өөреникчилерни хаара тудары кончуг чугула.

Артист Б.Монгуштуң удуртканы фольклор-этнографтыг "Амырта" ансамбли, Б.Айдың-оол, Д.Долаанның ыры бөлгүмүңгө белеккээш уруглары республика мөөрейлеринге багай эвес түннелдерлиг бооп келген. Оон аңгыда Н.А.Тыртык-Караның эртерип турары "Грация" модель агентствозу дыка хөй уругларны сонургалын хайныктырган.

Гимназия өөредилгени кижизидилге, улусчу чаңчылдар-биле холбап, алган билиглерин амыдыралга ажыглаарына чаңчыктырар сорулгалыг ажылдап турар. "Сөөлгү коңгада" доозукчулар Тос-Булак аржаанынга суг бажы дагыыр чараш езулалга кижирлер. Күскү үеде от дагып, өг-бүлө фестивалын чыл санында

эртерери чаңчыл болу берген.

Улусчу чаңчылдарны эки билер чоочуннарывысты школаже чалап, Шагаа байырлалын даштыкы чурттардан Тывада өөренип турар студентилер-биле эртерип турар бис. Гимназия-выстың эки ажылы, чедишкени директору, Россия Федерациязының алдарлыг башкызы Валентина Өдүрековна Дөмүр-оолдуң, бурунгаар көрүштүг, дегем дилээшкенинерлиг, удурткучу салымнындан база кол хамааржып турар. Ынчангаш Башкылар хүнү — профессионал байырлалывыс таварыштыр шупту башкыларга быжыг кадыкшылды, чогаадыкчы, бедик хөй-аатты, өөреникчилери-биле кады кандыг-даа бергелерни ажып эртип шыдаар быжыг тура-соруку күзеп, келир үениң кадрларын белеккээр харысалгалыг, ыдыктыг, буянныг ажылынга чедишкенинер хөй-ле болзун.

Ол ышкаш практикантыга, меңээ база башкы ажылының чажыгтарын айтып берип чоруур гимназияның коллективинге, тыва дыл, чогаал башкыларына, удурткучум — Сара Донгаковна Санчыга Улуг-Хем дег шапкын ажыл-ишти, Мендүлек дег бедик хөй-аат, сүлде-сүзүктү күзедим.

*Бачым ишке торлуш дивес, олут орбас,
Башкы кижин — буян, кежик дарганы-дыр.
Амыдырал чазы болур салгалдарның
Алдын хүнү, чырыкчызы, ачылыгы-дыр.*

Тайгана ОЧУР.

КИНЕШМАДАН ИЗИГ БАЙЫР!

Хүндүлүг редакция!

Силерге ырак Кинешма хоорайдан дилек кылып, улуг идегел-биле бижип олур мен. Солун арнынга ону парлап бээрин диледим.

Эргим чаңгысклассчыларым болгаш башкыларым!

Кызылдың ийи дугаар ортумак школында дооскандан бээр 50 чыл болган оюн таварыштыр Силерге байыр чедирбишаан, амыдырал-чуртталгага аас-кежикти, амыр-менди чоруурунарны күзеп олур мен.

Хүндүткөл-биле, Амырта МАРТСАЙ.

Иваново облазы.

ЫНАК БАШКЫВЫСКА

Тээлиниң бир дугаар ортумак школында тыва дыл болгаш литература башкызы Роза Дүпчүновна Иргит — бистин ынак башкыларывыстың бирээзи. Роза Дүпчүновнаның башкылап эгелээнинден бээр келир чылын 25 чыл болур. Байлак арга-дуржулгалыг башкывыс төрзэн дылывыс, төрзэн чогаалывыс дугайында ханы билигини бээр дээш янзы-бүрү солун кичээлдерни эртерип турар. Кайы-бир чогаалчының ажыл-амыдыралына азы чогаалына хамаарышкан номчулга конференцияларын, ужуражылгаларны, солун сайгарылгаларны бо-ла кыла бээр. Башкывыс ачызында төрзэн дылывысты эки билер бис.

Эптиг-ээлдек, сагыш човаачал, ынак башкывыска профессионал байырлалын таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, аас-кежикти, кадыкшылды, чедишкенинерни күзедивис.

Өөреникчилери.

ШАҢНАЛ-МАКТАЛ ХӨЙ-ЛЕ БОЛЗУН!

Бүгү-делегейниң башкы хүнүн таварыштыр эживис, Кызылдың беш дугаар школа-гимназия-зының башкызы Ефросинья Бичендеевна Ондарга, байыр чедирип олур бис. Бо чылын ол профессионал байырлалын ийи дакпыр өөрүшкү-биле уткуп турар. Бо хүннерде ол Тыва Республиканың Ниити билиг болгаш профессионал өөредилге яамызының Хүндүлөл бижии-биле шаңнаткан. Чоннун ажы-төлүн эртем-билигге өөредип, бүгү талазы-биле сайзырангай, чараш аажы-чаңныг кижилер болзун дээш кызымаккай ажылдап чоруур эживис — бедик шаңналга ылап-ла төлөптиглерниң бирээзи. Кады ажылдап турары башкылары, өөреникчилери Ефросинья Бичендеевнаны аажок хүндүлээр. Тыва дыл болгаш чогаал башкызы болгаш уран номчулга мөөрейин школага доктаамал организастап эртерип турар. Аңаа хоорай школаларының өөреникчилери улуг сонургал-биле киржип турарын билер бис.

"Клазымда он сес оол, сес борбак кыс бардыр ийин, уруглар. Ынча оолдар-биле канчап ажылдаарыл, че?" дээш, ол каттырар. Сеткил-сагыжын деңге үлежип, өөреникчилери-биле эштери дег эдержип чоруур башкы олар-биле эпти тып алырының аргазын билер болгаш ундар чок каттырып олурары ол дээрзин бистер, эштери, эки билер бис.

Шаңнал-мактал ам-даа немежип-ле турар болзун, башкы! Чогаадыкчы ажылынар дээш өөреникчилериниң ынакшылды күштөлип-ле турар болзун!

Маргарита КУНГАА.

Тыва 1914 – 1921 чылдарда: протекторат бе азы Россияның кыдыг чери бе?

Ада-чурттуң төөгү эртемінде Россияның Тывага 1914 чылда чарлаан протектораттын кандыг-даа үндезин болгаш тайылбыр чокка каттыжыышкына демейлеп, ук билишкиннерни чаңгыс уткалыг деп санап турар. А херек кырында көөрге, байдал ындыг эвес.

“Протекторат” деп терминни езулуг утказы ооң латин дылдан очулгазында – “камгалап хайгаараары” деп сөстө шыгжаттынган. Ангы-ангы словарьларда ук сөстүн утказын бир күрүнени өске күрүнени азы кандыг-бир девискээрни (чуртту) камгалап хайгаараары деп тайылбырлаан. Протектораттын хүлээлгелерин боттандыраары биле өмээржилгеде чуртче протектор күрүнөден резидент (албан-дужаалдыг) кижини томуйлаар турган.

Тывага ол үениң болушкуннары база шак-ла ынчаар болган дээрзи төөгүден иле. Ынчалза-даа ук билишкынниң меге тайылбыры хөй-хөй кижилерниң мээ-медерелинде быжыга берген. Ооң чылдагааны – сөстүн утказын мьнчаар билип тайылбырларын Россияга орус эвес чоннарның эки тура-биле каттыжканының үндезин бодалы кылдыр “кырындан” айтып, деткип турганында деп бодаар мен. Ооң кадында ук херектиң эгелекчизи С.К. Тока болган-на болгай. Ол 1944 чылда тыва улусчу революстуг партиязының дугайында чүүлүнге российжи протектораттын хөгжүлдезин бижээн: “Тываның Россияга каттыжканы чурттуң экономиктиг байдалының экижириңге улуг идиг болган. Тываның Россияның составынче киргени, бир дугаарында, Тываның бир холдан өскезинче доктаамал дамчыырын соксаткан, ийиде, чеже-даа орус садыгжылар болгаш хөөчүлөр Тываны манчы-кыдаттардан дудак чок үптөп-тонап турган-даа болза, Тываның көдээ ажыл-агый болгаш культурулуг өзүлдезинге салдарлыг болган”.

Совет үениң парлалгаларын көрүп олурар, документилерниң утказын бодунуң сөстери-биле тайылбырлаан таварылгаларда “протекторат” деп билишкынни “каттыжыышкын” деп сөс-биле солуп турганын эскерип болур. Түңнелинде тыва ноянар 1912 чылда Тывадан кыдат садыгжыларын үндүр сывыртал, а ооң соонда орус хаанче бижип турганы чагааларына камгалап хайгаараарын (протекторат тургузарын) эвес, а каттыжарының дугайында дилег кирип турган ышкаш апар.

Ооң кадында тыва төөгүнүн шинчилекчилери, төөгүлүг бижик-саавырларны айтып тура, каттыжыышкын биле протектораттын ылгалын тодаргайы-биле тайылбырлаан кезектерни оюп турганы кичээнгейни хаара тырта бээр. Олар Урянхай крайын (Тываны) Енисей губерниязынга хамаарыштырган деп демдеглеп турган, ындыг-даа болза Россияның даштыкы херектер сайыды С.Д. Сазоновтуң ынчангы геополитиктиг байдалды өөренип көргөш, тываларны российжи хамаатылар кылдыр хүлээп албайн, Тывага протекторат тургузары-биле кызыгаарлап каар

деп туружун дамчыдарын “уттуп” ап турганнар.

Ол Тываны Россияның составынче кирибейн, а протекторатты чарлаар дугайында бодунуң туружун крайның Россиядан хооругу-биле, ында “четчир ужурулуг шериг күжүнүн” чогу-биле база тыва кожууннарның “оларның иштиги тургузуунуң бот-догуннаан байдалын” хевээр арттырар дугайында дилегни киригени-биле тайылбырлап турар. Чер таарыштырылгасы болгаш чер ажыл-агыйының кол эргелекчизиниң оралакчызы П.Н. Игнатьев Тываның чурттакчы чонун “долу чагырга адаанче” кирип алырын саналдаан, ынчалза-даа Николай II С.Д. Сазоновту деткээн.

Протектораттын эрге-байдалы Тывага ийи дагдынлыганы хүлээндирген: бир дугаарында, өске чурттар-биле харылзаалар тутпас; ийи дугаарында, кожууннар аразында маргылдаалыг айтырыгларны российжи резидент – Урянхай крайның херектериниң комиссарының шийткелинче кириер. Иштиги айтырыгларны кол нуруузунда бот-башкарылга деңнелинге шийтпирлеп турган. Протектораттын негелделери Тываның казымал байлактарын мөлчүүр, ооң иштинге монополиялыг садыглажылганы кириер деп турган орус садыгжыларның база ол ышкаш российжи чазактын чер-девискээр айтырыглар талазы-биле сонуургалдарына дүгжүп турган.

Дипломаттыг агент болуп турган комиссарның албан-дужаалын киригени Тываның Россияга даштыкы чурт бооп хевээр турганын херечилеп турар. Хаанныг чазактын протекторатты тургускаш, Тываны чоорту кадып алып деп турган планнарын бижээн документилер база бар. Олар 1914 чылда каттыжыышкын болбаан, а ол чүгле планнаттынып турган болгаш аңаа таарымчалыг, бирги ээлчегде даштыкы политиктиг байдалдарның тывылганының соонда боттанып болур турган дээрзиниң бадыткалы-дыр.

Каттыжарының чадаларын Тывага российжи суд ажыл-чорудулгазын, суд таарыштырылгасын база үндүрүг хавырылдазын киригени, Тываны Енисей губерниязының болгаш Иркутскиниң генерал-губернаторунуң ажыл-херезинге башкартыр кылдыр кылганы болур. Ынчан маңаа комиссардан ангыда, көжер херектер эргелелинде, Енисейниң округ судунуң 8-ки участогундан болгаш үш полицейжи участоктарындан тургустунган колониалдыг администрация ажылдап турган. Каттыштырылганы ол үеде чүгле Тываны Россияның чагыргазының адаанче киригеш, кылып болур турган. Ол болушкун тодаргай чылдагааннарның ужундан болбаан дээрзи билдингир. 1917 чылда Россия

ның Түр чазаның Тургузукчу хуралына Тываның төлээлелинге квота үндүрүп бээр дилээн хандырып бээр дээрге, протекторат эрге-байдал моондак болган.

Тываны Россияга каттыштырар дээш А.В. Колчактын чазаның 1919 чылда Урянхай крайына генерал-губернатор албан-дужаалын кириер дээн оралдажыышкыны түңнел чок болган. Бо дужаалга кол штабтың Николаев академиязының доозукчузу, “урянхай айтырыгына” шийтпирлиг хемчеглерни кириериниң талалакчызы, бирги делегей дайынынга хаан шериниң 13-кү корпусунуң командири, Соңгу далай оруунуң даргазы В.Л. Попов томуйлаткан. Ол ажылдакчылар-биле кады “Сибиряк” деп пароход-биле Минусинскаа хоорайга чедип келген. Ол маңаа есаул Боговотун “ак” отрядының Шетинкин-Кравченкоң партизан шерии-биле демиселиниң доостурун манап тургаш, Урянхай крайның сайгарлыкчылары болгаш үлетпүр-

Конференцияның материалдарындан

жүлериңиң Урянхайның садыгжыларындан лазарет тургузарына херек үндүрүг чыылдазынга хамаарышкан хуралына киришкен. Ынчалза-даа “актарның” Белоцарск тулчушкунуна аштырыышкыны ооң генерал-губернатор хүлээлгелерин күүседиринге шактыктап каан.

Моон алгаш көөрге, документилер “протекторат дээрге каттыжыышкын эвес, а камгалап хайгаараашкын-дыр” дээрзин херечилеп турар. Ынчангаш “дыка хөй, ылаңгы сөөлгү таварылгада төөгүнү өскээр тайылбырлааны дээрге факт-барымдааларның будулгаазыны эвес, а тускай сорулгалыг, харын-даа тайылбырлаачыларның чагыы езугаар кылдынган ажыл-чорудулганың түңнели-дир” дээрзи шын дег.

Ынчап кээрге, 1914 чылда Тыва Россияның камгалап хайгаараашкынын хүлээп алган-дыр. Ооң-биле кады Тываның шилчилгелиг байдалы документилерде бүрүткеттинген. Протекторатты тургускан үеден эгелээш, Тыва бир болза Россияга каттыжып болур, бир болза долузу-биле бот-тускайлаң, ангы күрүнө апарып болур турган. Тыва боду сайзыралдың бо ийи оруунуң илдирзин эрткен дээрзин төөгүден көрүп болур. Эгезинде (1921 чылга чедир) ол Россия-биле каттыжып болур турган болза, ооң соонда ол бот-тускайлаң күрүнениң оруун шилип алган. Бо ийи вариантының оочур езугаар боттанганына кол рольду даштыкы барымдаа ойнаан.

Протекторатты чарлааны хаанның чазаның чедишкынниг политиказының ачызында болган. Тываның “орус-кыдат талаларның чөрүлдээлерниң эң-

не бичии точказы” (В.Родевич) болуп турганын хаанның чазаа чогулмачыг ажыглап шыдапкан.

Россияның протектораттын тургузар дугайында дугуржулга кылып чурт чок турган. Кыдат-биле ону кылыры нарын, харындаа Тываның келир үеде каттыжып келир планнарын барымдаага алып болза, ажыы-даа чок турган. Кыдаттын составына турган болгаш Моолдун ындыг янзылыг айтырыглар шийтпирлээр эргези чок турган, ону база сана албаан. 1914 чылдын “Экономист” сеткүүлүнүн 1-ги номеринге (ынчан орта Күрүнө Думазының кежигүннери база ажылдап турган) аңаа хамаарыштыр мынча деп бижээн: “Моолдун болгаш Кыдаттын күш чок чазактарының чөпшээр-жир-чөпшээрешпезиниң дугайында чугаа турбас, чүге дээрге Россияның амгы байдалын ап көөрге, ол бодунуң үзел-бодалын кызымаа болгаш бүзүрелди-биле албадап хүлээндирип шыдаптар”.

Бир эвес Тывага ол үеде күрүнө тургузуу турган чүве болза, ук айтырыг российжитыва дугуржулгага ат салган соонда чииги-биле шийтпирлеттинип болур турган. Ынчалза-даа Тывага төп эрге-чагырга турбаан, ол боду тоо-быдаргай байдалга турган. Моон мурнунда моол ноянарга чагыртып турган кожууннар протекторат чарлаан соонда, бот-тускайлаң апарган. Ындыг-даа болза олар Тываның Амбын-ноянынга чагыртып, эвилдежип алырын күзевээннер. Харын-даа мырыңай чамдык суму чагырыкчылары боттарын хамаарышпас ноянар кылдыр чарлаттынып эгелээш. Бот-тускайлаң чорукту болгаш хамаарышпас күрүнө тургузарын чугаалажып турган-даа болза, оларны боттандыраарының курлавырлары ол үеде чок турган.

1921 чылдын соонда Советтиг Россия Тываны делегей чергелиг айтырыглар талазы-биле камгалап карактаарын конституция езуу-биле доктааткан, ону протекторат чурумунун “хуусаазын узатканы” деп болур. Революция мурнунда протектор Россияның эргелерин ТАР-ның 1921 чылда Конституциязынга хамаарыштыр Советтиг Россияның эргелери-биле деңнеп, шүүштүрүп көөрге, сөөлгүлери протектораттын хензиг-ле өскерттип каан хоолгалары ышкаш сагындырар.

Кыры-биле алгаш көөрге, ол үеде билдингир садыгы болгаш алдын тывыкчызы, 1914 чылдын протектораттың эгелекчилериниң бирээзи Сафьянов Тываны протектор кылдыр чарлаарына хамаарыштыр бодунуң оглу-биле үскүлешкен ышкаш болур. Маңаа “адалар болгаш ажы-төлдериң” чөрүлдээзи

илереп келги дег: ачазы протекторатты тургузарын чоокшуладып турган, а оглу ону дүжүрүп, узуткап каан. Херек кырында Тывага Сибревкомнун бүрүн эргелиг төлээзи И.Г. Сафьянов Россияның Тывага протектораттын тургузуп алырын эрги хевирге эвес-даа болза, совет аянбиле чедип алган бооп турар. Ооң туружу Советтиг Россияның даштыкы херектер талазы-биле улусчу комитетиниң удуртулгазының туружу-биле демей болган.

Протектораттын бо ийи хевириниң ылгалы чүл? Бирээде, ол камгалап хайгаараашкын тоо-быдаргай чуртка эвес, а чаа тургустунуп орган национал күрүнөге чарлаан протекторат болур.

Ийиде, ол чаңгыс талалыг эвес, а конституция езугаар бадылаттынган.

Үште, хаанныг Россияга бодаарга, Тывага российжи резидентиниң албан-дужаалы көрдүмээн турган. Ынчалза-даа маргылдаалыг айтырыглар шийтпирлээр эптештирикчиниң хүлээлгелери орус-тыва холушкак комиссияны удуртуп-баштап турган совет консул Ф.Г. Фальскийге (Горелик) онаашкан.

Түңнелинде Тыва геополитиктиг тургузугнуң быжыккан характеристикаларын кадагалап арттырган болгаш чаа езу-биле өскерткен эрге-байдалды алган. Өскээр чугаалаарга, ооң мурнунда турган протектораттын бадылаттынган политиказы уламчылап, российжи-тыва харылзааларның эң-не дээрэ аргазы бооп хевээр арткан.

Ол дээрге Российжи империяның болгаш ССРЭ-ниң Тывага хамаарыштыр даштыкы политиказының салгаашкыннарының база бир көскү херечизидир. Ону российжи болгаш совет күрүнелерниң чазактарының геополитиктиг байдалдарны онза кичээнгейге ап турганы-биле тайылбырлап болур. 1919-1921 чылдарда ажылчын-тараачын Кызыл Шеригниң кол штавының начальнигинге хаанның чазаның үезинде генерал, чөөн геополитиканың тергенини А.Е. Снесаревтуң турганы үстүнде бодалга бадыткал болур.

Совет үеде безин тыва төөгү шинчилекчилери Тыва 1921 чылда Советтиг Россияның девискээри апарып болур турганын чугаалап турган-на болгай. Ынчалза-даа ол ынчан даштыкы барымдаа (Ыраккы чөөн чүкке болгаш Төп Азияга эрткен чүс чылдын эгезинде нарын байдал) деңзини чаа баскан деп бодаар мен. А бот-тускайлаң хамаарышпас тыва күрүнениң тургустунганы Тываның Россия-биле дараазындагы чоокшулажырын күрүнө чергелиг, бүгү талалыг болгаш узун хуусаалыг болдурган.

Николай МОЛДЕРОВ,
төөгү эртемнериниң кан-
дидады.

(Кызыргылдаларлыг парлаан).

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОЛ КӨРГҮЗҮГЛЕР

2004 чылдың
январь-августа Тыва
Республиканың
социал-экономика
байдалы

УЛЕТПҮР

2004 чылдың январь-августа республиканың уллетпүрү, амгы күштүг болуп турар өртектөр-биле алырга, 1299,2 млн. рубль продукцияны бүдүргөн, ында хуу сайгарлыкчыларның база кирип турар. Ниити күш-ажылдың хемчээлиниң көргүзүү 115,9 хуу болган.

Улетпүр бүдүрүшкүнүнүн ниити структуразына элээн улуг үлүг одалга-энергетиктиг комплекске (39,0 хуу), өнүгү металлургияга (29,8 хуу) болгаш аш-чем уллетпүрүнге (20,0 хуу) хамааржыр.

Улуг болгаш ортумак уллетпүр бүдүрүлгелеринин бүдүрүшкүнүнүн талазы-биле ниити хемчээли 954,9 млн. рубль, ниити күш-ажылдың хемчээлиниң көргүзүү — 138,8 хуу четкен; хереглекчилерже уллетпүр продукциязын 929,4 млн. рубльге чүдүрүп чоруткан, бүдүргөн продукцияга хамаарыштыр алырга, ол 97,3 хуу болган.

2004 чылдың январь-августа хуу сайгарлыкчыларның продукция бүдүреринин ниити хемчээли 166 млн. рубль болуп турар. Санаашкынар езугаар алырга, тустус кижилер 11,8 муң тонна хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгыларын быжырган, 60 тонна кондитер кылыгыларын, 120 тонна колбаса кылыгыларын, 20 тонна эъттиг чартык фабрикаларның, 88 тонна бараанның балык продукциязын, 8 тонна мороженоени, 4,3 муң куб. метр дилиг материалдарны, 1,1 млн. рубль мебельди бүдүргөн. 3,3 муң куб. метр ыш сөөртүнгөн.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

Көдээ ажил-агыйның продукциязын 2004 чылдың январь-август айларда оң бүгү-ле бүдүрүкчүлери күштүг болуп турар өртектөр езугаар 845,7 млн. рубльге бүдүргөн азы 104,6 хуу болган, оң 9,0 хуузу (аңаа биче болгаш дузалал ажил-агыйлар база кирип турар) көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге, 82,7 хуузу — чурттакчы чоннун ажил-агыйларынга, 8,3 хуузу арат (тараачын) ажил-агыйларынга хамааржыр.

2004 чылдың сентябрь 1-де байдал-биле алырга, бүгү категорияларның ажил-агыйларынды мыйыстыг бода мал 122,4 муң, хой болгаш өшкү — 971,4 муң, аът — 31,8, иви — 2,1, төвелер — 0,2, хаван — 54,8 муң баш болгаш куш 51,0 муң баш болган.

Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин сүттүг малының саар бир инекке хамаарыштыр ортумак саалдазы 2004 чылдың январь-августа 1393 кг болган, эрткен чылдың ол-ла үезинде 1124 кг турган.

Эът (мал болгаш куш дириг деңзизи-биле) 8,7 муң тоннага, сүт — 33,1 муң тоннага, чуурага 3,2 млн. борбак бүдүртүнгөн.

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Чүктер сөөртүлгези. Экономиканың бүгү адырларының автотранспорту-биле 2004 чылдың январь-августа 1036,1 муң тонна чүктер сөөртүнгөн, азы

эрткен чылдың чогуур деңгелинге хамаарыштыр 91,7 хуу.

Пассажирлер аргыштырылгасы. Транспорттун бүгү-ле хевирлери-биле 15,3 млн. кижини ыңай-бээр аргыштырары хандыртылган, 2003 чылдың январь-августуң деңгелинге хамаарыштыр 109,7 хуу болуп турар.

Харылзаа. Харылзааның бүдүрүлгелери 133,5 млн. рубль түнге ачы-дузаларны чедирген, оларның иштинден чурттакчы чонга чедиргени — 61,2 млн. рубль. Чурттакчы чонга ачы-дузалар ачы-дузаларның ниити хемчээлиниң 45,9 хуузу болган, 2003 чылдың январь-августа 45,7 хуу турган.

ТУДУГ

Акшаландырышкынын бүгү дөстөрүнүн күсели-биле өңчүнүн бүгү хевирлеринин бүдүрүлгелери болгаш организациялары инвестицияларны (немелде өртектин үндүрүү чока) 483,9 млн. рубль хемчээлге шингээткен, эрткен чылдың чогуур деңгелинде 11,1 хуу хөй болуп турар.

Тудуг подрядынның керээлеринин талазы-биле ажилдар (биче бизнестин болгаш неформалдыг экономиканың организацияларының ажил-чорудулганын база кириштирген) 362,3 млн. рубль түнге күсеттинген.

БАРААННАРНЫҢ ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ

Хөй-ниитинин чөмөнчилгезин кириштирбишаан, үүрмектеп садар садыгның садыглаашкынын ниити хемчээли 2004 чылдың январь-августа деңгелинде өртектөр езугаар 12,7 хууга өскөн болгаш 2681,8 млн. рубль болган.

Үүрмектеп садар садыгның болгаш хөй-ниитинин чөмөнчилгезин черлеринин саарылгасы улуг болгаш ортумак организацияларга 19,7 хуу, биче бүдүрүлгелерге — 41,4 хуу, эт-сеп, холушкак болгаш аш-чем рыноктарына садыглаашкынын күсели-биле ол 38,9 хуу болган.

Үүрмектеп садар садыгның саарылганын макроструктуразынга аш-чем барааннарынның бот-деңзизи 54,5 хуу, аш-чемге хамаарышпас барааннарынны 45,5 хуу болган.

Ниитизи-биле аш-чем барааннары 2003 чылдың деңгелинге хамаарыштыр 107,5 хуу, аш-чемге хамаарышпас барааннарынны 119,5 хуу болуп турар.

2004 чылдың сентябрь 1-де үүрмектеп садар садыгның, бүдүрүлгелеринге бараан курлавырлары 67,4 млн. рубльге турган, азы 26 хүнде садарына четчир.

Хөй-ниитинин чөмөнчилгези бүдүрүлгелери аш-чем продуктуларын 46,3 млн. рубльге, деңгелинде өртектөр-биле эрткен чылдың ол-ла үезинде 8,4 хууга хөйну сайгарган.

ТӨЛЕВИРЛИГ АЧЫ-ДУЗАЛАР

Чурттакчы чонга көргүскөн телевириг ачы-дузаларның ниити хемчээли башлайгы санаашкынар езугаар 639,0 млн. рубль түнге тодараттынып турар, деңгелинде өртектөр езугаар алырга, 2003 чылдың январь-августуң деңгелинде 14,1 хуу хөй. Ачы-дузаларның телевиригге

чурттакчы чоннун чарыгдалдарының структуразында транспорт (29,6 хуу) болгаш коммунал ачы-дузалар (24,1 хуу) колдап турар.

ӨРТЕКТЕР

2004 чылдың августа чурттакчы чонга инфляция 2003 чылдың декабрьга хамаарыштыр 9,1 хуу болган, 2003 чылда ол 7,7 хуу турган. Өртектөр аш-чем барааннарынга 10,2 хуу, аш-чемге хамаарышпас барааннарга — 4,0 хууга, телевириг ачы-дузаларга тарифтер — 20,4 хууга (2003 чылда дес-дараалаштыр 6,8 хууга, 5,9 хууга, 16,8 хууга) өскөн.

2004 чылдың августа уллетпүр продукциязынга өртектөр индексини 2003 чылдың декабрьга хамаарыштыр 102,9 хуу болган (2003 чылда — 109,3 хуу турган).

САҢ-ХӨӨЛЕР

Тыва Республиканың каттышкан бюджетди 2004 чылдың январь-июльда орулгалар талазы-биле 3775,4 млн. рубльге, чарыгдалдар талазы-биле — 3250,7 млн. рубльге күсеттинген. Орулгаларның ниити түңүнге боттуң орулгаларының үлүү 16,6 хуу болуп турар.

Августуң эгезинде улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелеринин хулээлгелер талазы-биле ниити ерези (чээли ерези, банкылардан чээлилер болгаш чээлилер талазы-биле өрелер) 2805,5 млн. рубль, оң иштинде хуусаазын эрттирипкен өре 1988, 2 млн. рубль болган.

1909,7 млн. рубль түңнүг хуусаазын эрттирипкен чээли ерези чээли ерезинин ниити хемчээлинде 77,2 хуу болуп турар. Хуусаазын эрттирипкен чээли ерезинин структуразында бюджеттен дашкаар күрүне фондуларынче өре 16,2 хуу, төлөгелер талазы-биле бюджетче — 18,3 хуу, дужаакчыларга өре 51,0 хуу болган.

2004 чылдың август 1-де байдал-биле алырга, дебитор өре 1328,3 млн. рубль, оң иштинде хуусаазын эрттирипкен өре 1010,3 млн. рубль болган.

2004 чылдың январь-июльда улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелер 210,8 млн. рубль карылгалыг болган. Аразында ылгалдыг саң-хөө түңнели мындыг янзылыг тургустунган: 77 бүдүрүлгелер 16,2 млн. рубль хемчээлге орулга алган, 124 бүдүрүлгелер 227,0 млн. рубль түнге карылгалыг болган.

Бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш тус-тус кижилерге берген чээлилеринин хемчээли 591,5 млн. рубль четкен, 2003 чылдың ол-ла үезинде көргүзүдөн 1,9 катап хөй болуп турар. Хамаатыларның банкыларда шыгжаткан акшаларының артканы 2004 чылдың август 1-де 575,0 млн. рубль болган болгаш эрткен чылдың чогуур үези-биле деңгезерге, 32,1 хууга улгаткан.

ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ АМЫДЫРАЛЫНЫҢ ДЕНГЕЛИ БОЛГАШ ОРУЛГАЛАРЫ

2004 чылдың январь-августа чурттакчы чоннун кижжи бүрүзүңге хамаарыштыр акша орулгалары ортумаа-биле айда 3058,2 рубль четкен. Боттуг акша орул-

галары (албан бээр төлөгелери болгаш дадывырларны казып каапкан, хереглел өртектөрүнүн ниити индексинге таарыштырган орулгалар) 2003 чылдың деңгелинге хамаарыштыр 4,3 хууга улгаткан.

Аш-чем продуктуларының эң эвээш түңүнүң өртээ 1262,1 рубль, 2003 чылдың чогуур үези-биле деңгезерге, 6,5 хууга өскөн.

2004 чылдың январь-июльда ажилдап турар чаңгыс кижинин ажил телевири 5431,8 рубль хемчээлдиг болган. Оң боттуг хемчээли 2003 чылдың январь-июльда деңгелге хамаарыштыр 18,4 хууга өскөн.

98 бүдүрүлгелерге шинчилел чорударга, ажил телевиригге акша төлээр талазы-биле хуусаазын эрттирипкен өрениң ниити түңү 2004 чылдың сентябрь 1-де 90,4 млн. рубль болган. Республиканың чаңгыс ажилдакчызынга ажил телевириг талазы-биле хуусаазын эрттирипкен өре ортумаа-биле 7292 рубль, оң иштинде бүдүрүлгелер адырларында — 7756 рубль, социал талазы-биле адырларда 6746 рубль болуп турар.

Бо чылдың августуң төңчүзүнде чонну ажилче хаара тудар күрүне албанында учетка ажилдап шыдаар назылыг, ынчалзажок ажил чок, ажил дилеп чоруур 15,9 муң хамааты турган. Оларның иштинден 13,1 муң кижжи шуут ажил чок деп демдеглеткен турган. Ажил чок кижилеринин 61,8 хуузуна ажил чок дээш посobie бээр кылдыр доктааткан.

Демография. 2004 чылдың январь-июльда республикага чурттакчы чоннун ала-чайгаар өзүлдеси чурттакчы чоннун 1000 кижизинге хамаарыштыр 6,2 кижжи болган, а эрткен чылын ол-ла үеде 4,8 турган.

Чурттакчы чоннун өзүп төрүүрү 2,9 хууга кудулаан болгаш чурттакчы чоннун 1000 кижизинге хамаарыштыр 19,8 чаш кижжи төрүттүнгөн болуп турар.

ЗАГС (хамааты байдалының актылар бижилгезинин килдизи) органнарынга 843 өгленишкын болгаш чарлышкын 2004 чылдың январь-июльда демдеглеттинген. Чаа өг-бүле тударының саны 63-ке көвүдээн болгаш өг-бүле тутканнарын чарлыр чоруу эвээжээн.

Корум-чурум үрээшкени. Республиканың ИХЯ-зының медээлери-биле алырга, 6020 кемниг херектер үрээшкени демдеглеттинген. Чурттакчы чоннун 100 муң кижизинге хамаарыштыр 1964,1 кемниг херектер болуп турар, 2004 чылдың январь-августа 1969,9 кемниг херектер болган. Оң өзүлдеси бузурукчу чоруктун, өлүм-чидимниг аварияларның, күштеп-чазарлаашкынын, экономиктиг кемниг херектеринин, өлүрүшкүнүн болгаш амы-тынга шоглаашкынарның база наркотиктер болгаш кижиге багай салдар чедирер күштүг бүдүмелдерин бары-биле ынчалдыр демдеглеттинген. Кемниг херектерни илередип тывар чорук 63,6 хуу болган, 2003 чылдың январь-августа 46,1 хуу турган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕ СТАТИСТИКАЗЫНЫҢ КОМИТЕДИ.

Хоочуннарны сактып ора...

Кылып чораан ажал-ижги, кижизиг мезү-бүдүжү-биле алдарлыг хоочуннар республиканың суму, кожуун бүрүзүнде бар. Чөөн кожуунуң Бора-Хөл чурттуг Иргит Чымба дээр эрес-кайгал, мөгө-шыгырак ачы 1942 чылда оон тура Мөген-Бүренге чедир аъттыг чедип келген чүве-дир. Ол келгеш, бодунун төрели Иргит Успунуң аалына турумчуп чурттап тургаш, оң бичи дунмазы Иргит Чоргаарны оол кылдыр азырап алган. Иргит Чымба анаа черле олурбас, чок-ла болза аңнап, тарбаганнап чоруптар, аалга органда алгы-кеш эттээр. Эң-не эки мергежили — баг-биле аъттын янзы-бүрү дериг-херекселдерин кылыры турган.

Оң шолазы Чирик-Чоодур дидир чүве. Ынчан Алтай биле Тываның аразына хостуг аргы-жары хорутлуг, кызыгаар хаагылыг турар үеде ол Алтай девискээринден аңнап чорааш, чанып ора, кызыгааржыларга туттурган. Оон ону бажынап каарга, бодунун үстүкү эрнин чидиг бижээ-биле чире кезипкен. Кызыгааржы оолдар оң ханындан корткаш, оң дидимин көргөш, дүрген-не салышкан. Оң үстүкү эрни чирек деп чүвени бодум бичимде ылап-ла көргөн мен.

Чоодунуң азырап алган огу Чоргаар көрей дайыны дээр дайынга киришкеш, сержант эргелиг ээл келген. Дайынның на уржуундан боор, Чоргаар Чылбаевич малчыннап тургаш, бир-ле катап хенертен бажым дээш чорта берген. А оң огу сарлыкчы Владимир Чоргаарович Иргит — "Тыва Республиканың алдарлыг малчыны" деп хүндүлүг аттын эдилекчизи. Чоргаар Чылбаевич Иргиттин чырыткылыг адынын тураскаадып, Кызыл-Хаяның бир кудумчузун оң ады-биле адаан.

Шалыыр-Чазак деп шолалыг Хертек Сортуй-оол дарга Кызыл-Хая сумузуна каш чыл улаштыр арбан даргалаан. Ол бурунгаар депшилгелиг, кончук органнакчы салым-чааннныг кижжи чораан. Оң удурткан арбаны мал бажы естүреринге, тудуг-суурну хөгжүдеринге дээш, еске-даа ажил-агый талазы-биле чылдың-на муракшы арбан бооп турган. Оң Шалыыр-Чазак деп шолазы бир-ле катап ол арбан хуралы эрттирип тургаш, "шалыпчылар" деп сөстү соора адатпарга тывылган. Хертек Сортуй-оолдун огу Кечил эжи Чоргаар-биле база-ла көрей дайынчыга киржип чораан. Шертег 3 чыл иштинде харылзаачылап турган. Ол шеригден келгеш, төрөөн сууру Кызыл-Хаяны бүрүнү-биле радиожуткан. Кечил Сортуй-оолович чуртталгазының сөөлгү хүннеринге чедир Кызыл-Хаяның почта салбырын эргелекчилевишаан радистеп ажилдап турган. Оң ады-биле Кызыл-Хая сумузуна почта салбыры турар кудумчузун адаан.

Кара-Дарга. Оң шын адын Кара-оол Саая дээр. Ол Мөген-Бүрен сумузуна ораалакчы дарганынга дыка үр ажилдап чораан деп дыңнаан мен. Кара-оол Саая чон-биле сырый харылзаалыг, быжыг тура-сорукутук, бодундан болгаш өскелерден шыңгыы негелделиг, чонунга хүндүткелдиг кижжи чораан. Адазының шак ыңдыг мезү-шынарнының салдары-ла боор, оң огу Саая Шыдыраа Кара-оолович бүгү назынында удуртур ажилдарга ажилдап келген. С.К.Шыдырааның кылдыртып кааны оруктары, көвүртүлери дээш, еске-даа тудугтары чонга тураскаал бооп арткан. С.К.Шыдыраа бо хүннерде 80 хар ашса-да, ам-даа омак-сергек, аныктарга арга-сүмезин кадып чоруур. Ол Кызыл-Хая сумузуна эң улуг назылыг болгаш эң хүндүлүг кижизи.

Кара-оол УСПУН.

